મહાપ્રભુ શ્રીવલ્લભાચાર્યચરણ વિરચિત તત્ત્વાર્થદીપનિબન્ધમાંનું

શ્રીભાગવતાર્થપ્રકરણ

શ્રીભાગવતાર્થ પ્રકરણ રચવાનું પ્રયોજન-સાધનસમૂહ:

કર્મ જ્ઞાન અને ભક્તિ યોગ એ ત્રણ ફલપ્રાપ્તિના મુખ્ય સાધનો જુદા-જુદા ઋષિ-મુનિઓએ કહેલા છે. તે પૈકી પાંચ પ્રકારનાં કર્મ અને જ્ઞાન ને લોકને રુચે તે માટે સાધન તરીકે કહેલા છે, છતાં તે સાધન નથી એમ પણ નથી. કર્મથી તથા જ્ઞાનથી પણ ભગવત્પ્રાપ્તિરૂપ ફલ પ્રાપ્ત થાય છે, પરન્તુ ભગવાનની કૃપા જેના ઉપર હોય તેને જ તે સાધનથી ફલ પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી ફલપ્રાપ્તિનું મુખ્ય સાધન તો ભગવાનની કૃપા જ છે, કારણ કે ઉદ્ધવને ઉપદેશ આપતાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે કહેલ છે કે:''યોગ, સાંખ્ય, દાન, વ્રત, તપ, યજ્ઞો, વ્યાખ્યાન, વેદનો અભ્યાસ અને સન્ન્યાસ થી પ્રયત્ન કરવા છતાં પણ જેમની પ્રાપ્તિ થતી નથી તેવા મને(શ્રીકૃષ્ણને) ગોપીઓ, ગાયો, વૃક્ષો, હરણો, નાગો, સિદ્ધો અને જે બીજા મૂઢ બુદ્ધિવાળાઓ એ માત્ર ભાવથી સહેલાઈથી પ્રાપ્ત કરેલ છે... તેથી હે ઉદ્ધવ! કાર્ય કરવાની અને કાર્ય ન કરવાની વેદની આજ્ઞાઓનો, પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ માર્ગનો, શ્રવણ કરવાનું છે તેનો અને શ્રવણ કરેલાનો ત્યાગ કરી, પ્રાણિમાત્રના આત્માને મને એકલાને જ સમ્પૂર્ણ રીતે શરણ આવ, કારણ કે મારાથી તું સર્વ તરફથી ભયરહિત થઈશ'' (ભાગ.પુરા.૧૧।૧૨।૮,૯-૧૪,૧૫).

કર્મ જ્ઞાન વગેરે ફલપ્રાપ્તિનાં વાસ્તવિક સાધન હોત તો ભગવાન તેને આવો ઉપદેશ ન કરત. કર્મ, જ્ઞાન વગેરેથી ભગવાન પ્રકટ થાય છે, ભગવાનનું પ્રાકટ્ય કરાવનારાં તે સાધનો થાય છે, પરન્તુ જેમ લૌકિક મોટો પુરુષ ઘણી આજીજી કરવાથી ધ્યાન આપે તેમ આ સાધનોથી ભગવાન ઉદાસીન રહી પ્રકટ થતાં હોવાથી મુખ્ય ફલ આપતા નથી. પરન્તુ ભક્તિથી તો ભગવાન ઘણા પ્રેમથી પ્રકટ થાય છે અને તેથી પછી પોતાના આત્માનું પણ દાન કરે છે તો પછી ભક્તને સુખ આપે તેમાં કહેવું જ શું?(તત્ત્વા.દી.નિ.સર્વનિ.૩૦૭-૩૧૧).

તરસ લાગે તો તે દૂર કરનારાં ત્રણ સાધન છે:૧.તરસ સહન કરવી; આ જ્ઞાન જેવું સાધન છે. ૨.કૂવો ખોદવો અને પાણી કાઢી પીવું; આ યોગ(કર્મ) જેવું સાધન છે. ૩.ગઙ્ગાના (જલાશયના) કાંઠે વાસ કરવો; આ ભક્તિ જેવું સાધન છે. તેમાં પણ ભગવાન ઉપર પ્રેમ રાખવો એ ઉત્તમ સાધન છે. પ્રેમ હોય તો ગઙ્ગા પોતે ઉદ્યોગ કરી ગઙ્ગાજલની ઝારી લાવી જેમ પાન કરાવે તેમ ભગવાન ઉપર પ્રેમ હોય તો ભગવાન પોતે ઉદ્યમ કરી પ્રેમવાળા ભક્ત પાસે પધારી તેને દર્શન આપી તેનો ઉદ્ધાર કરે છે. જેવી રીતે પિતા બાલકને સુખ થાય તેવું આચરણ કરે છે તેમ ભગવાન ભક્તને સુખ થાય તેમ કરે છે. કારણ કે ગોપીઓએ ભગવાનની પ્રેમથી સેવા કરી તેથી ભગવાને તેમને ન દાન કરવા યોગ્ય કામનું પણ દાન કર્યું. ''સર્વથી ઉત્તમ ફલરૂપ ભગવાન પોતાની આવી હલકી સ્થિતિ શા માટે કરે?'' એવી પણ શંકા ન કરવી, કારણ કે સ્નેહમાર્ગમાં હલકી સ્થિતિ ધારણ કરવામાં કોઈ દોષ નથી. ભગવાને ગોપીઓને લૌકિક રીતે કામનું દાન કર્યું એમ પણ ન માનવું. કારણ કે ભગવાન તો પૂર્ણકામ (જેમની કામના સદા પૂર્ણ થયેલી હોવાથી જેમને કામના કરવા યોગ્ય કાંઈ જ નથી તેવા) છે, અને જેને કાંઈ ઇચ્છા ન હોય તેવો કોઈ પણ લોકમાં એવી રીતે કામનું દાન કરતો નથી (પૂર્વવત્.૩૧૨-૩૧૫).

જેમનાં દર્શન થાય તેમના ઉપર પ્રેમ થાય, પરન્તુ જેમનાં કોઈ પ્રકારે દર્શન થતાં નથી તેમના ઉપર પ્રેમ કેમ થઈ શકે? એવી શંકા પણ યોગ્ય નથી. કારણ કે નિષ્કામ રહી પોતાની યોગ્યતા પ્રમાણે ભગવાનની એકધારી સેવા કરવાથી જ સર્વ ભગવાનનાં દર્શન કરી શકે છે, બીજી કોઈ રીતે ભગવાનનાં દર્શન થઈ શકતાં નથી. પોતાની યોગ્યતા પ્રમાણે સહુએ સેવા કરવી જોઈએ, સેવા વધારે કરી છે કે ઓછી તેનું કાંઈ પ્રયોજન નથી. ભગવાનનાં દર્શન કરવાનું આ આન્તર સાધન છે.(પૂર્વવત્.૩૧૬)

પ્રાણીમાત્ર ઉપર દયા રાખવી, જે કાંઈ પ્રાપ્ત થાય તેમાં સન્તોષ રાખવો અને સર્વ ઇન્દ્રિયોને શાન્ત રાખવી. આમ કરવાથી ભગવાન તરત પ્રસન્ન થાય છે. આ તેમનાં દર્શન કરવાનું બહારનું સાધન છે.(પૂર્વવત્૩૧૭).

''જે મનુષ્યો આપનાં ચરિત્રનું શ્રવણ કરે છે, ગાન કરે છે, વારંવાર પ્રશંસા કરે છે, સ્મરણ કરે છે અને તેનાથી આનન્દ પામે છે, તેઓને સંસારના પ્રવાહનો નાશ કરનારાં આપનાં ચરણારવિન્દનાં અલ્પ સમયમાં જ દર્શન થાય છે'' (ભાગ.પુરા.૧।૮।૩૬) એમ ભગવાનની સ્તુતિ કરતાં કુન્તીએ ભગવાનનાં દર્શન થવાનું ઉત્તમ સાધન કહેલું છે. પદાર્થમાત્રની ઈચ્છા અથવા જરૂરિયાત નો ત્યાગ કરી, ભગવાનના ભક્તો સાથે ભગવાનનાં પરાક્રમોમાં આસક્તિ રાખી આદર કરવો એ ભગવાનના દર્શન કરવાનું ઉત્તમ સાધન છે એમ ૩।૨૫।૩૪ માં દર્શાવેલું છે (પૂર્વવત્૩૧૮-૧૯).

તેથી ભગવાનના અવતાર કપિલે મુક્તિ પ્રાપ્ત કરવાનું સાધન જ્ઞાન જણાવેલ છે તે મુખ્ય સાધન નથી. રાજાની પેઠે શ્રીકૃષ્ણ કોઈક જીવને કોઈક સાધનથી ફલ આપે તો તે ઉપરથી એમ ન માનવું કે સદા તે સાધન કરવાથી ભગવાન સર્વને તે ફલ આપશે. રાજા કોઈ સમયે પોતાની રાણીને પણ સેવક પાસે માર મરાવે, તેથી કોઈ મોટા અધિકારીને પણ રાણીનો તિરસ્કાર કરવાનો અધિકા પ્રાપ્ત થઈ જતો નથી. શુક્રાચાર્યે કણાદ વગેરે ઉત્તમ મુનિઓની બુદ્ધિમાં મોહ ઉત્પન્ન કરેલો હોવાથી તેઓએ છ પદાર્થના અથવા સોળ પદાર્થના જ્ઞાનથી મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે એવો બોધ કરેલો છે. આ શાસ્ત્રો મોહવાળી સ્થિતિમાં તેઓએ રચેલાં છે. તે વેદથી વિરુદ્ધ હોવાથી અને ભ્રમથી રચાયેલાં હોવાથી પ્રમાણ નથી (પૂર્વવત્૩૨૦-૨૫).

ઉત્તમસાધનઃ

પ્રેમ જેવું બીજું કોઈ પણ ઉત્તમ-મુખ્ય સાધન લોકમાં નથી. ભગવાનની પ્રાપ્તિ કરવાનું ઉત્તમ-મુખ્ય સાધન પ્રેમ જ છે. ભગવાન ઉપર પ્રેમ ઉત્પન્ન કરનારું ઉત્તમ મુખ્ય સાધન શ્રીમદ્ભાગવત જ છે. રુચિ(ગમવા) વગેરે કારણોથી પ્રેમ ઉત્પન્ન થયેલ હોય તો દોષ જોવામાં આવે ત્યારે તે જતો રહે છે. વળી શાસ્ત્રનું જ્ઞાન ન હોય તો લૌકિક દૃષ્ટિથી અલૌકિકમાં પણ દોષો જણાઈ શકે. તેથી સર્વ શાસ્ત્રોનો જેમાં નિર્ણય કરવામાં આવેલ છે તેવું, ભગવાનનું સર્વ માહાત્મ્ય જણાવનારું, શ્રીમદ્ભાગવત જ ભગવાન ઉપર પ્રેમ કરાવનારું છે. ''ભગવાનની ભક્તિ અનર્થનો સાક્ષાત્ નાશ કરનારી છે એમ જાણનાર વ્યાસે શ્રીમદ્ભાગવતરૂપ શાસ્ત્રોનો સાર રચ્યો, જેનું શ્રવણ કરવાથી પુરુષને શોક મોહ અને ઘડપણ નો નાશ કરનારી પરમ પુરુષ શ્રીકૃષ્ણમાં ભક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે જ'' (૧।૭।૬।૭) ''લોકમાં શ્રીમદ્ભાગવતનું શ્રવણ કરનારાઓને ભગવાન ઉપર પ્રેમ હોવાનું જોવામાં આવતું નથી. તેથી તેનું શ્રવણ પ્રેમ પ્રકટ થવાનું સાધન નથી'' એવી શંકા ન કરવી. કારણ કે ૧.શ્રીભાગવતના તાત્પર્યનું સરખી રીતે જ્ઞાન, ૨.ભક્તના મુખથી તેનું શ્રવણ અને ૩.શ્રવણ કરનારને સંસારમાં વૈરાગ્ય એ ત્રણ શ્રીભાગવતના શ્રવણના અંગો છે. તેથી પોતાનો અધિકાર જોઈ, શ્રીભાગવતનો અભિપ્રાય સમજી ભક્તના મુખથી તેનું શ્રવણ કરવામાં આવે તો માત્ર એકવાર જ શ્રવણ કરવાથી શ્રીકૃષ્ણમાં નક્કી પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય છે. જેને લોક (સંસાર) માં સમ્પૂર્ણ વૈરાગ્ય હોય અને શ્રીમદ્ભાગવતમાં જે કહેલ છે તેમાં કાંઈ અસમ્ભવિત અથવા ખોટું છે એવો જેને વિચાર થતો નથી, અને જેનું અન્તઃકરણ તીર્થ વગેરેથી શુદ્ધ થયેલ હોય તેવો વિદુર જેવો અથવા તેથી પણ અધિક ઉદ્ધવ જેવો જે હોય તેને તે શ્રીભાગવતમાં કહેલી ભગવાનની એક જ લીલાનું શ્રવણ કરવાથી ભગવાનમાં પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય છે, તો પછી આખા ભાગવતનું શ્રવણ કરે તો તેને પ્રેમ થાય તેમાં શંકા જ શી? તેથી મુખ્ય અધિકાર પ્રાપ્ત થવામાં કાંઈ પણ સન્દેહ જ નથી. તેથી શ્રીમદાચાર્યચરણે શ્રીમદ્ભાગવતના વાસ્તવિક અર્થનો વિચાર કરી, તે અર્થનો નિર્ણય કરી તત્ત્વાર્થદીપનિબન્ધના શ્રીભાગવતાર્થ પ્રકરણમાં તે અર્થ દર્શાવેલ છે. તે અર્થનું જ્ઞાન થતાં ભગવાનમાં સમ્પૂર્ણ પ્રકારે ભક્તિ થાય છે જ. વળી ઉત્પન્ન થયા બાદ ભક્તિ શાન્ત બની જતી નથી, પરન્તુ લતાની પેઠે દિવસે-દિવસે વધતી જઈ, શ્રીકૃષ્ણરૂપ ફલ પ્રાપ્ત કરાવે તેવી ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી ભક્તિની ઈચ્છા રાખનારે અવશ્ય શ્રીભાગવતાર્થપ્રકરણનું સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ કરવું (પૂર્વવત્૩૨૬।૩૨૯)

_____

પ્રથમ સ્કન્ધ-અધિકાર

મઙ્ગલાચરણઃ
શ્રીકૃષ્ણં પરમાનન્દં દશલીલાયુતં સદા।
સર્વભક્તસમુદ્ધારે વિસ્ફુરન્તં પરં નુમઃ।।

શ્રીમદ્ભાગવતમાં પર વસ્તુ (પરબ્રહ્મ) ને 'શ્રીકૃષ્ણ' કહેલ છે. તેથી આરમ્ભમાં પ્રથમ શ્લોકથી શ્રીમદાચાર્યચરણ શ્રીકૃષ્ણની સ્તુતિ કરે છે. પરબ્રહ્મ પોતાની અંદર રહેલ ''પરમ સૌન્દર્ય હું પ્રકટ કરું'' એવી ઈચ્છાથી સાકાર થઈ પ્રકટ થાય છે. તે સાકાર સ્વરૂપ તે જ 'શ્રીકૃષ્ણ' છે. તેથી શ્રીકૃષ્ણ એ કોઈ વિભૂતિ નથી, પરન્તુ પરબ્રહ્મ જ છે. વળી તે પરમાનન્દ હોઈ ફલરૂપ પણ છે. તે સદા દશ પ્રકારની લીલા કર્યા કરે છે. તે દશ લીલાઓવાળા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનું શ્રવણ કરવાથી તે પ્રાપ્ત થાય છે. પોતાના સર્વ ભક્તોનો ઉદ્ધાર કરવો એ સાકાર સ્વરૂપ ધારણ કરી પ્રકટ થવાનું એટલે અવતાર લેવાનું તેમનું પ્રયોજન છે. તેમનાથી અધિક કોઈ છે જ નહિ. તે સર્વથી ઉત્તમ છે. અવતાર લે ત્યારે તેમને સ્તુતિ કરવામાં આવે તે પ્રિય હોવાથી આરમ્ભમાં શ્રીમદાચાર્યચરણ તેમને નમન કરે છે૧

શ્રીમદ્ભાગવતનો અર્થ તથા અભિપ્રાય સારી રીતે જાણવામાં આવે તે માટે જ શ્રીમદાચાર્યચરણે ભાગવતાર્થ પ્રકરણ રચેલું છે. તે સારી રીતે જાણવામાટે #B૧#Aશાસ્ત્ર #B૨#Aસ્કન્ધ #B૩#Aપ્રકરણ #B૪#Aઅધ્યાય #B૫#Aવાક્ય (શ્લોક) #B૬#Aપદ (શબ્દ) તથા #B૭#Aઅક્ષર એ સાતેના અર્થ બરાબર જાણવા જોઈએ. આ સાતેના અર્થમાં કોઈ પણ વિરોધ ન આવે તેવી રીતે, સમ્પૂર્ણ ભાગવતમાં ગૂંથાયેલો એક જ અર્થ જાણવામાં આવે ત્યારે શ્રીભાગવતનો અર્થ તથા અભિપ્રાય બરાબર જણાય. આ સાતેનો અર્થ છે. પ્રત્યયરૂપ અક્ષરોનો પણ અર્થ છે. જો કટકે-કટકે અર્થ કરવામાં આવે તો તે અર્થ કલ્પિત થાય. જેમ ભગવાન ઐશ્વર્ય વીર્ય યશ શ્રી જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય એ છ ગુણોવાળા છે તેમ શ્રીભાગવતનો અર્થ પણ બાર સ્કન્ધો વગેરેના અર્થવાળો છે. એવી રીતે શાસ્ત્ર વગેરે સાતનો વિરોધ વિનાનો એક અર્થ જે જાણે તે સંસારથી મુક્ત થાય છે. આવી મુક્તિ; ભક્તિ થવામાટે જરૂરી છે. આ સાત પૈકી શાસ્ત્ર, સ્કન્ધ, પ્રકરણ અને અધ્યાય ના અર્થ શ્રીભાગવતાર્થપ્રકરણમાં શ્રીમદાચાર્યચરણે દર્શાવેલ છે અને બાકીના ત્રણના અર્થ શ્રીસુબોધિનીમાં જણાવેલા છે૨

૧.શાસ્ત્રનો અર્થઃ

આનન્દરૂપ હરિની લીલા એ શ્રીભાગવતશાસ્ત્રનો અર્થ છે. આનન્દરૂપ ભગવાનની લીલા પણ આનન્દરૂપ જ છે, અને સર્વનાં દુઃખોને હરનારી છે. તેથી દુઃખનો નાશ કરનારી અને સુખ (આનન્દ)રૂપ ભગવાનની લીલા પોતે જ પુરુષાર્થરૂપા છે એવો શ્રીભાગવતશાસ્ત્રનો અર્થ છે.

શ્રીમદ્ભાગવત ભગવદ્રૂપ છે તેથી પાઠ કરી તેનું ધારણ કરવાથી, ભાગવતના સ્વરૂપથી ભગવાન જ ધારણ કરેલા જાણવા. હૃદયમાં રહેલા ભગવાન જે કાર્ય કરે છે તે આ પ્રમાણે ભાગવતના સ્વરૂપથી ધારણ કરેલા ભગવાન પણ કરે છે. જો તેનો અર્થ પણ સમ્પૂર્ણ જાણેલો હોય તો આ આવું (ભગવદ્રૂપ) છે એવું જ્ઞાન ભક્તિના અંગરૂપ હોવાથી, તેનાથી ભગવાનનું જ્ઞાન થાય છે અને તેથી ભગવાન ભક્તિ આપે છે.

૨.સ્કન્ધના અર્થઃ

આનન્દરૂપ હરિની લીલા શ્રીમદ્ભાગવતનો અર્થ છે એમ ઉપર કહેલું છે. આ હરિની લીલા દશ પ્રકારની હોવાનું શ્રીભાગવતમાં જ કહેલું છેઃ ‘‘અહીં #B૧#Aસર્ગ #B૨#Aવિસર્ગ #B૩#Aસ્થાન #B૪#Aપોષણ #B૫#Aઊતિઓ #B૬#Aમન્વન્તરો #B૭#Aઈશાનુકથા #B૮#Aનિરોધ #B૧૦#Aમુક્તિ અને #B૧૦#Aઆશ્રય કહેલાં છે’’(ભાગ.પુરા.૨।૧૦।૧) આ દશ લીલાઓનું ત્રીજાથી બારમા સુધીના દશ સ્કન્ધોમાં અનુક્રમે નિરૂપણ કરેલું છે.

આ દશ ઉપરાન્ત ‘અધિકાર’ પણ ભગવાનની લીલા છે. પરન્તુ તે મુખ્ય લીલા નથી, પણ મુખ્ય લીલામાં ઉપયોગી લીલા છે. અધિકારની પેઠે જ સાધનો એટલે સર્વ પ્રકારનાં જ્ઞાન પણ ભગવાનની લીલા છે. કારણ કે સર્વ પ્રકારનાં જ્ઞાન, શ્રવણ વગેરે ભક્તિના અંગો છે. આ પણ મુખ્ય લીલાઓના અંગરૂપ હોવાથી મુખ્ય લીલા ગણાય નહિ, છતાં શાસ્ત્રના અર્થમાં આનો પણ સમાવેશ થવો જોઈએ. તેથી દશ મુખ્ય લીલા અને બે મુખ્ય લીલાઓના અંગરૂપ લીલા એ સર્વનું નિરૂપણ શ્રીમદ્ભાગવતમાં કરેલું છે. તેથી તેના બાર સ્કન્ધ છે. પહેલા સ્કન્ધમાં અધિકારીનું અને બીજા સ્કન્ધમાં સાધનોનું નિરૂપણ કરેલું છે. મુખ્ય લીલાઓ તો દશ જ રહે છે, નથી વધતી કે નથી ઘટતી. આ પ્રમાણે શ્રીભાગવતના બાર સ્કન્ધો હોવા છતાં તે એક જ શાસ્ત્ર અથવા પુરાણ છે અને તે હરિરૂપ જ છે. આ પુરાણ શબ્દથી અને અર્થથી પણ ભગવદ્રૂપ છે.

શ્રીભાગવત ભગવદ્રૂપ છે અને ભગવાન પુરુષ છે. ‘‘પુરુષ ખરેખર બાર અંગવાળા છે’’ એ શ્રુતિ પ્રમાણે પુરુષના બાર અંગો છે, તેથી પણ શ્રીભાગવતના બાર સ્કન્ધો છે. શ્રુતિ પ્રમાણે વિચારતાં બે સાથળો, બે બાહુઓ, શિર, હૃદય, બે હસ્તો, બે ચરણો અને બે સ્તનો એ પુરુષના બાર અવયવો છે.

૧-૨પહેલો અને બીજો સ્કન્ધ બે ચરણ રૂપ છે. તે પ્રમાણે અધિકાર અને જ્ઞાન એ બે ભાગવતરૂપ પુરુષના બે ચરણો છે.

૩-૪સર્ગ અને વિસર્ગ (ત્રીજો અને ચોથો સ્કન્ધ) બે બાહુ (ખભાથી કોણી સુધીના ભાગને બાહુ અને કોણીથી આઙ્ગળીઓ સુધીના ભાગને હસ્ત કહેલા હોવાનું અને ઢીંચણથી નીચેના ભાગને ચરણ કહેલા હોવાનું જણાય છે) અથવા કર છે.

૫-૬સ્થાન અને પોષણ (પાંચમો અને છઠ્ઠો સ્કન્ધ) બે સાથળો છે.

૭,૧૨સાતમો સ્કન્ધ અને બારમો સ્કન્ધ બે હસ્ત છે. સાતમો અને બારમો સ્કન્ધ બે હસ્ત હોય તો શ્રીભાગવત કદરૂપું લાગશે એવી શંકા થાય તો જાણવું કે સાતમું સ્કન્ધ વામહસ્તરૂપ છે અને તે ઊંચો રાખી ભગવાન ભક્તને પોતાની પાસે બોલાવે છે.

૮-૯ આઠમો અને નવમો(મન્વન્તરો અને ઈશાનુચરિત) બે સ્તનો છે.

૧૦ દશમો સ્કન્ધ (નિરોધ) ‘મધ્ય’ અથવા હૃદય છે.

૧૧ અગિયારમો સ્કન્ધ (મુક્તિ) શિર છે.

૧૨ બારમો સ્કન્ધ (આશ્રય) દક્ષિણ હસ્ત છે.

ભગવાન જેવા ભાગવતરૂપ થયા, તેવાનું અહીં વર્ણન કરેલું છે. આ (શ્રીભાગવત્) બાર અંગવાળા હરિ પોતે જ છે.

કેટલાક ઉપાસના કરનારાઓ એમ માને છે કે ક્રમ પ્રમાણે ઉપાસના કરવાથી જ ફલ પ્રાપ્ત થાય. તેથી તેઓ પુરુષના અવયવોના ક્રમ પ્રમાણે જ સ્કન્ધો હોવાનું કહે છે. બે ચરણો પહેલા બે સ્કન્ધો, બે સાથળો ત્રીજો અને ચોથો સ્કન્ધ, કટિ પાંચમો, ગુહ્ય અવયવ છઠ્ઠો, ઉદર સાતમો, હૃદય આઠમો, બે કરો નવમો, મુખ દસમો, લલાટ અગિયારમો અને શિર બારમો સ્કન્ધ છે. તેમાં કટિમાં એટલે પાંચમા સ્કન્ધમાં મલનાં દ્વાર જેવાં નરકો છે. ઉપાસના કરનાર આવી રીતે ઉપાસના કરે તે પણ યોગ્ય છે૩-૧૦।।

ત્રણ ભાષાઓઃ

વ્યાસજી ભગવાનના અવતાર હોવાથી તેમનું તેજ અમાપ છે. સ્વરૂપથી અને ગુણથી તે ઘણા મોટા છે. શ્રીમદ્‌ભાગવત એ તેમની સમાધિભાષા છે.

શ્રીમદ્‌ભાગવતમાં કોઈક સ્થળે જ્ઞાન વગેરેની પ્રશંસા કરેલી છે, ક્યાંક કથામાં આગળ-પાછળનો વિરોધ જોવામાં આવે છે અને ક્યાંક તેનો તે જ વૃત્તાન્ત ફરી કહેવારૂપ (પુનરુક્તિ) વગેરે દોષો જોવામાં આવે છે. તેનું કારણ એવું છે કે શ્રીમદ્‌ભાગવતમાં ત્રણ ભાષાઓ છેઃ

૧.સમાધિભાષા
૨.મતાન્તરભાષા અને
૩.લૌકિક ભાષા.

૧.વ્યાસજીએ જેટલો વિષય સમાધિથી જાણીને કહ્યો તે 'સમાધિભાષા'.
૨.તેનાથી વિરુદ્ધ વિષય જ્યાં કહેલ છે તે 'મતાન્તરભાષા' છે.
૩.અને લોકમાં પ્રસિદ્ધ વિષય જ્યાં કહેલ હોય તે 'લૌકિકી ભાષા' છે.

તે પૈકી મતાન્તર ભાષા અને લૌકિકી ભાષા બોલનારના અભિપ્રાય પૂરતી પ્રમાણ છે, પરન્તુ તેમાં જે વિષય જણાવેલ હોય તે સમ્બન્ધમાં સમાધિભાષાની પેઠે સમ્પૂર્ણ રીતે પ્રમાણ નથી. તેથી જ આ બે ભાષાઓ સાથે સમાધિ-ભાષાનો વિરોધ રહેતો નથી. આ બે ભાષાઓ શ્રીમદ્‌ભાગવતમાં જ્યાં કહેલી છે તે ત્યાં દર્શાવવામાં આવશે.

આ ત્રણ ભાષાઓ જણાય કેવી રીતે? એવો પ્રશ્ન ઊઠે, તો જાણવું કે સામાન્ય નિયમ તરીકે શ્રીમદ્‌ભાગવતમાં સર્વત્ર સમાધિભાષા છે, પરન્તુ જ્યાં "હું બીજાનું કહેલું કહું છું" એમ શ્રીશુકે કહેલ હોય ત્યાં તેણે પરમતભાષા કહેવા માંડી છે એમ જાણવું.

અને ૧૦।૭૯।૧૬ વગેરેની પેઠે જ્યાં લૌકિક રીતથી વર્ણન કરેલું હોય ત્યાં લૌકિકી ભાષા કહેલી જાણવી. આ બે ભાષાઓમાં સમાધિભાષાથી વિરુદ્ધ જે કાંઈ કહેલ છે તે વિચારપૂર્વક જાણી જોઈને કહેલ હોવાથી, આ વિરોધ દોષરૂપ નથી.

ત્રણ ભાષાઓથી સ્વતન્ત્ર પુરુષાર્થરૂપ શ્રીકૃષ્ણની લીલા એ જ ભાગવતનો વિષય છે. એના શ્રવણથી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ઉપર અવશ્ય પ્રેમ થતો હોવાથી અને પ્રેમ જ તેમને પ્રાપ્ત કરવાનું મુખ્ય સાધન હોવાથી શ્રીમદ્‌ભાગવતનો અર્થ

સારી રીતે સમજી તેનું શ્રવણ વગેરે કરવાં જોઈએ।।૧૦-૧૨।।

અધિકાર, સાધનો અથવા સર્વ પ્રકારનાં જ્ઞાન અને સર્ગ વગેરે ભગવાનની દશ લીલા એવો અનુક્રમે શ્રીભાગવતના બાર સ્કન્ધોનો અર્થ થયો. દરેક સ્કન્ધમાં કેટલાક પ્રકરણો અને અધ્યાયો હોય છે, તેથી હવે દરેક સ્કન્ધ લઈ તેના પ્રકરણોના તથા અધ્યાયોના અર્થ જણાવવામાં આવે છે.

૨-૩પ્રકરણોના તથા અધ્યાયોના અર્થઃ

પ્રથમ સ્કન્ધમાં અધિકારનું નિરૂપણ કરેલું છે. તેથી શ્રોતા=શ્રવણ કરનાર અને વક્તા=શ્રવણ કરાવનાર ના અધિકારનું આ સ્કન્ધમાં નિરૂપણ છે. સ્વરૂપને જણાવનારો અધિકાર છે. અધિકાર ન હોય તેને ભાગવતના સ્વરૂપ, અર્થ તથા અભિપ્રાય નું જ્ઞાન થઈ શકતું નથી.

શ્રવણ કરનાર (શ્રોતા) અને વક્તા નો અધિકાર એ પહેલા સ્કન્ધનો અર્થ છે. આના પ્રકરણો બે પ્રકારે પાડી શકાય છેઃ

૧.અધ્યાયના અર્થ પ્રમાણે અને
૨.પ્રદેશ અને કાલ ને ધ્યાનમાં લઈને.

૧.અધ્યાયોના અર્થ પ્રમાણે પ્રકરણ પાડતાં, સ્થૂલ રીતે અધિકાર ત્રણ પ્રકારનો છેઃ૧.સાધારણ, ૨.અસાધારણ અને ૩.ગુણથી પર અથવા નિર્ગુણ. સૂક્ષ્મ રીતે આ અધિકાર ઓગણીસ પ્રકારનો છે. સાધારણ અધિકાર નવ પ્રકારનો, અસાધારણ અધિકાર નવ પ્રકારનો અને ગુણથી પર અધિકાર એક પ્રકારનો–એ પ્રમાણે ઓગણીસ પ્રકારનો અધિકાર થવાથી ઓગણીસ અધ્યાયમાં તેનું નિરૂપણ કરેલું છે. પહેલા નવ અધ્યાયોમાં સાધારણ, દશમાંથી અઢારમા સુધીના નવ અધ્યાયોમાં અસાધારણ, અને ઓગણીસમા અધ્યાયમાં નિર્ગુણ અધિકારનું નિરૂપણ કરેલું છે. હર કોઈ જીવ ગમે તે જાતિનો કે ગમે તેવો ગુણ વિનાનો હોય તો પણ શ્રીભાગવતનું શ્રવણ કરવાની ઈચ્છાવાળો હોય તો તે અધિકારી છે, એવો આ સ્કન્ધનો અર્થ છે.

૨.દેશ અને કાલ ને ધ્યાનમાં લઈને પ્રકરણ પાડતાં પણ આ સ્કન્ધનાં ત્રણ પ્રકરણો થાય છેઃ૧.હીન અધિકારનું પ્રકરણ. ૨.મધ્યમ અધિકારનું પ્રકરણ અને ૩.ઉત્તમ અધિકારનું પ્રકરણ. આ પ્રમાણે પ્રકરણ પાડતાં, પહેલા ત્રણ અધ્યાયોનું પહેલું, ચોથાથી છઠ્ઠા સુધીના ત્રણ અધ્યાયોનું બીજું અને સાતમાથી ઓગણીસમા સુધીના તેર અધ્યાયોનું ત્રીજું પ્રકરણ થાય છે. આ પ્રકરણોમાં શ્રોતા અને વક્તા બન્નેના અધિકાર જણાવેલા છે૧૨।।-૧૪।।

કથાની સંગતિઃ

શંકાઃશ્રીમદ્ભાગવતની કથાનો સમ્બન્ધ બરાબર નથી, કારણ કે તે વ્યાસજીએ રચ્યું અને તે શુકદેવને જણાવ્યું (૧૨।૧૩।૧૯). શુકે પરીક્ષિતને કહ્યું ત્યારે સૂતે ત્યાં-ત્યાં તે શ્રવણ કર્યું અને સૂતે શૌનકના પ્રશ્નથી શૌનક વગેરે ઋષિઓને તે કહ્યું એમ શ્રીમદ્ભાગવતના આરંભમાં જ કહેલું છે. તેથી જ્યારે વ્યાસજીએ શ્રીભાગવત રચ્યું ત્યારે તો શુકે તે પરીક્ષિતને કહેલ ન હતું અને સૂત-શૌનકનો સંવાદ થયો જ ન હતો છતાં આ સંવાદનો ઉલ્લેખ શ્રીભાગવતના આરમ્ભમાંજ કેવી રીતે થયો?''

સમાધાનઃએવી શંકા ન કરવી, કારણ કે શ્રીહરિએ પોતે વ્યાસનો અવતાર લઈ મઙ્ગલ વગેરે પહેલા કહી, પછી જે વૃત્તાન્ત તે સમયે થયેલ ન હતો પરન્તુ ભવિષ્યમાં થવાનો હતો તે સમાધિથી જાણી (જુઓ ૧।૭।૩-૭) પ્રસંગ સાથે

શ્લોકથી જણાવેલ છે. તેથી શુકદેવ જે કથા પરીક્ષિતને ભવિષ્યમાં કહેવાના હતા, તેમાં જે પ્રશ્ન રાજા કરવાનો હતો અને શ્રીશુક તેના જે ઉત્તર આપવાના હતા તે, અને તે કથા સાંભળીને શૌનક વગેરેના પ્રશ્નથી સૂત જે કથા તેમને કહેવાનો હતો તે સર્વ પોતાના હૃદયમાં આવ્યું તે શ્લોકરૂપે શ્રીભાગવતમાં કહેલ છે૧૪ા-૧૭

શ્રીભાગવતની પરમ્પરાઃ

"શુદ્ધ બ્રહ્મ સાકાર છે, માયા તેની ઉત્તમ શક્તિ છે, તેનાથી સર્વ સ્થલે મોહ (ઉત્પન્ન) થાય છે અને ભક્તિ (સંસારમાંથી) સાક્ષાત્ મુક્ત કરાવનારી છે". આવી કથા ભગવાને પોતે બ્રહ્માને કહેલી અને બ્રહ્માએ તે નારદને કહેલી. વળી વ્યાસજી, જેમનું વાક્ય સર્વત્ર પ્રમાણ ગણાય છે, તે ધર્મ જાણનારને શ્રીકૃષ્ણે મોહ ઉત્પન્ન કરીને (ભક્તિ સિવાયનાં), સર્વ સાધનો નિરર્થક છે એમ જણાવ્યું. નારદે વ્યાસજીને તેમ કહ્યું, છતાં વ્યાસજીને પોતે ભગવાનનો અવતાર હોવાનું અભિમાન હોવાથી તેમને તે બરાબર જણાયું નહિ (જુઓ ૧ા૪ા૧૪-૩૩). તેથી નારદે જે કહેલ તે જ વિષય તેમણે સમાધિથી જાણ્યો (૧ા૭ા૩-૭) અને પછી સર્વ સાધનો કરતાં ભક્તિ ઉત્તમ છે એમ ભાગવતમાં તેમણે જણાવ્યું. શ્રીભાગવત વ્યાસજીની સમાધિભાષા હોવાથી પ્રમાણ છે. વળી ભગવાને તેનો બ્રહ્માને બોધ કર્યો, બ્રહ્માએ નારદને અને નારદે વ્યાસજીને બોધ કર્યો, એવી પરમ્પરાને લીધે પણ તે પ્રમાણ છે, પરન્તુ અભિમાનને લીધે પરમ્પરા દુર્બલ છે૧૭ા-૨૧ા

ઉપર શ્રીભાગવતની પરમ્પરા કહેલી છે. ભગવાને બ્રહ્માને અને બ્રહ્માએ નારદને જેવું શ્રીભાગવત કહ્યું, તેવું નારદે વ્યાસને અથવા સૂતે શૌનકને કહેલ નથી પરન્તુ તેઓ પોતે જેવો તેનો અર્થ સમજેલા તેવું પોતાના વચનોથી કહેલ. તેથી શ્રીભાગવતનો અર્થ તેમણે પોત-પોતાના અધિકાર પ્રમાણે ઓછો અથવા વધારે જણાવેલ. તેથી સૂતને અથવા નારદને પણ શ્રીભાગવતનો સમ્પૂર્ણ અર્થ જણાયેલ નહિ હોવાથી, તેના સમ્પૂર્ણ અર્થનું જ્ઞાન થવામાટે મુખ્ય અધિકારની જરૂર છે, એવો પહેલા સ્કન્ધનો અર્થ ઘટાવવાનો છે. તેથી આમાં ત્રણ પ્રકરણો કહેલાં છે. વળી શ્રીભાગવતનો પ્રસંગ, (તેનું જ્ઞાન થવાના) સાધનો અને તેનું ફલ જણાવવું એ પણ આ ત્રણ પ્રકરણોનું પ્રયોજન છે.

પહેલા પ્રકરણમાં અન્તે પ્રસંગ જણાવેલ છે (૧ા૩ા૩૯-૪૫). બીજા પ્રકરણની મધ્યમાં શ્રીભાગવતનું શ્રવણ વગેરે ભગવાનની પ્રાપ્તિનું મુખ્ય સાધન હોવાનું અને બીજા સાધનો નકામા હોવાનું જણાવેલ છે (૧ા૫ા૮-૨૨). અને ત્રીજા પ્રકરણના આરમ્ભમાં જ શ્રીભાગવતની ઉત્પત્તિ, પ્રવૃત્તિ અને તેનાથી ભક્તિ ઉત્પન્ન થવાનું કહેલ છે (૧ા૭ા૩-૮).

શ્રીભાગવતનો પ્રસંગ જ્યાં-ત્યાં જેમ-તેમ કરવાનો નથી, પરન્તુ શુદ્ધ, તીર્થનો આશ્રય કરનારા, ઘણા મોટા પુરુષો જો તે માટે પ્રાર્થના કરે તો જ કરવો યોગ્ય છે. પોતાનું જ્ઞાન તેમને જણાવી, તેઓનો શ્રીભાગવત માટેનો આદર દઢ કરી, પછી શ્રીભાગવતનો પ્રસંગ કરવો. તેમ કરવામાં ન આવે તો પ્રસંગ (કરવા)થી ફલ પ્રાપ્ત થતું નથી. વળી વ્યાસ અને નારદના સંવાદથી સાધન જણાવેલ છે (૧ા૫ા૮-૨૨). તે સંવાદથી એમ જણાવેલું છે કે જ્ઞાનના અભિમાનવાળો હોય, સિદ્ધાન્ત ન જાણવા છતાં પણ પોતે જ્ઞાની છે એમ માનતો હોય, તેને શ્રીભાગવત કહેવું ન જોઈએ. તેથી જ "ભગવાનના ગુણોનું ગાન કર્યું નથી તેથી તમારા આત્માને સન્તોષ થયો નથી" એમ નારદે વ્યાસને જણાવ્યું, પરન્તુ બ્રહ્માએ જે ભાગવત પોતાને કહેલ તે વ્યાસને કહેલ નથી. પાછળથી ખોટું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી, તે મોટા (પોતાને ઉપદેશ કરનાર)ના જ્ઞાનનો પણ પોતાના જ્ઞાનમાં સંવાદથી થતા સન્તોષને લીધે સમાવેશ કરવા ઈચ્છે છે તેને પણ શ્રીભાગવત કહેવું ન જોઈએ. તેમજ શ્રીભાગવતના શ્રવણથી, શ્રવણ કરનારમાં સાક્ષાત્ ભગવાનનો પ્રવેશ થાય છે, તેના સર્વ સન્દેહો દૂર થાય છે, તે સર્વત્ર નિર્ભય થાય છે અને ભગવાન ઉપર તેને ઘણો જ પ્રેમ થાય છે–એવું શ્રીભાગવતનું ફલ પરીક્ષિત અને શુક ના સમાગમથી થયાનું પણ આ સમાગમના અન્તે જણાવેલું છે (૧૨ા૬ા૨-૭)૨૧ા-૨૨ા

પ્રથમ અધિકારવાળો શ્રોતાઃ

ભગવાનની કૃપાથી જેને સત્સંગ થયેલો છે તેવા તીર્થો અને યજ્ઞો થી પવિત્ર થયેલો ઉત્તમ પુરુષ પ્રયત્નપૂર્વક શ્રીકૃષ્ણસમ્બન્ધી પ્રશ્ન કરે (૧।૧।૪-૫) ત્યારે શ્રીભાગવત કહેવાની પ્રવૃત્તિ થઈ શકે. આવા શ્રોતાને પણ એકાએક શ્રીભાગવતનો ઉપદેશ કરવો યોગ્ય નથી, પરન્તુ તેના હૃદયની પરીક્ષા કરીને જ, તે યોગ્ય જણાય તો જ ઉપદેશ કરવો, એવો પ્રકાર વ્યાસજીએ શ્રીભાગવતમાં દર્શાવેલ છે. જો શ્રીભાગવતનું જ્ઞાન સામાન્ય રીતે પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છા હોય તો વક્તાએ પોતે તેને અટકાવી દેવી જોઈએ. તેથી શૌનકની આવી ઈચ્છા પહેલા અધ્યાયમાં જોવામાં આવતાં સૂતે બીજા અને ત્રીજા અધ્યાયોમાં સામાન્ય વૃત્તાન્ત જણાવી તેને અટકાવી. અટકાવવા છતાં પણ જો પછી વિશેષ ઈચ્છા થાય તો કથાનો પ્રવેશ કરાવવો. શૌનકે ૧।૪।૨-૧૩ શ્લોકોથી વિશેષ જાણવાની ઈચ્છા દર્શાવતાં, સૂતે ભાગવતની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થઈ તે કહી કથાનો પ્રવેશ કરાવ્યો. પછી પણ અધિક પ્રશ્ન પૂછવામાં આવે તો શ્રીભાગવતની કથા કહેવી. સાતમા અધ્યાયમાં ભાગવતની ઉત્પત્તિ કહ્યા પછી પણ શૌનકે અધિક પ્રશ્ન કર્યા ત્યારે સૂતે કથા કહેવા માંડી. શ્રીભાગવતની કથા આવી રીતે જ કહેવી જોઈએ. હર કોઈને જ્યાં-ત્યાં કહેવી યોગ્ય નથી૨૨।।-૨૫

વક્તાનો અધિકારઃ

વક્તા #B૧#Aશ્રીભાગવતનો ઉપદેશ કરવાના અધિકારવાળો, #B૨#Aસર્વ જાણનાર, #B૩#Aસમ્પ્રદાય પ્રમાણે ઉત્તમ વક્તાથી જેણે શ્રીભાગવતનું શ્રવણ કરેલું હોય તેવો અને #B૪#Aભગવાનનો ભક્ત હોવો જોઈએ.

શ્રીભાગવતમાં જણાવેલ પ્રથમ વક્તા(સૂત) વૈરાગ્યરહિત હતો. તેણે શ્રીશુક પાસેથી ભાગવતનું શ્રવણ કરેલું (૧।૩।૪૫), છતાં તે સૂત 'પુરાણી' હોવાથી શ્રીભાગવતની કથા સંભળાવવી તે તેનો ધંધો હતો. તેથી તેને શ્રવણનું ફલ પરીક્ષિત જેવું ન મળ્યું. જો કે સૂતે શૌનક વગેરેને શ્રવણ કરાવ્યું ત્યારે તેમની પાસેથી કાંઈ લીધેલ નહિ, છતાં શ્રીભાગવત્ પુરાણ એ નામરૂપ ભગવાનનું સ્વરૂપ જ છે. તેથી જે તેનો વિક્રય કરે (ગુજરાનમાટે ઉપયોગ કરે), તેમને તે વિક્રયથી જે (ધન વગેરે) ફલ પ્રાપ્ત થાય તે સિવાય બીજું ફલ આપતું નથી. તેથી સૂત હીન(હલકા) અધિકારવાળો વક્તા છે૨૬-૨૭

નારદે બ્રહ્મા પાસેથી ભાગવતનું શ્રવણ કરેલ છતાં તે ઉત્તમ અધિકારવાળા વક્તા નથી, કારણ કે નારદ બ્રહ્મર્ષિ હોઈ સર્વ સ્થલે કામ-કાજમાં ગૂંથાયેલ રહેતા હોવાથી તેમને દૃઢ વૈરાગ્ય થયો ન હતો. નારદને પૂર્ણ જ્ઞાન હતું છતાં વૈરાગ્ય પૂર્ણ ન હોવાથી તે મધ્યમ અધિકારવાળા છે. સૂતને ભાગવતનું માત્ર શાબ્દિક–શબ્દનું જ્ઞાન હતું. નારદને શાબ્દિકની સાથે અર્થનું જ્ઞાન પણ હતું, પરન્તુ વૈરાગ્ય સહિત તેવું જ્ઞાન તો માત્ર શુકને જ હતું. ભગવાનનો પોતામાં આવેશ થાય તે માટે વક્તાને વૈરાગ્યની જરૂર છે. વૈરાગ્ય ન હોય તો જ્ઞાનથી વિમૂઢ થઈ જવાય. પ્રમાણ(શાસ્ત્ર) કરતાં પ્રમેય(ભગવાન)નું બલ અધિક છે. તેથી શાસ્ત્રનું સમ્પૂર્ણ જ્ઞાન હોવા છતાં ભગવાનની ઈચ્છાથી નારદને વૈરાગ્ય થયું નહિ.

ભાગવત તો ''જેનું શ્રવણ કરવાથી શોક મોહ અને ઘડપણ ને દૂર કરનારી પરમ પુરુષ શ્રીકૃષ્ણમાં ભક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે'' (૧।૭।૭) એમ તેની ઉત્પત્તિના પ્રસંગમાં કહેલ ફલ કરતાં અધિક ફલ આપતું નથી. તેથી જ અધિકારના વિષયમાં વૈરાગ્ય જુદું કહેલું છે, અને તેથી જ પરીક્ષિતને વૈરાગ્ય થયું એમ જણાવવા સાતમાથી અઢારમા સુધીના બાર અધ્યાયો કહેલા છે. વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થયું ત્યારે જ પરીક્ષિતને શ્રવણ કરવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થયો અને તેથી જ શુક પાસેથી પરિક્ષીત શ્રવણ કરતો હતો ત્યારે નારદ વ્યાસ વગેરે પણ શ્રવણ કરનારાઓમાં ભળેલા (૧।૧૯।૧૭). તેથી સંસારમાં વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત કરીને શ્રીભાગવતનું શ્રવણ કરવું. એમ (વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત) કરવાથી (શ્રવણ કરવાનો) અધિકાર ફલે છે. વિષયોમાં દોષનો અનુભવ થવાથી (સંસારમાં) વૈરાગ્ય થાય છે. વૈરાગ્ય થવાનું આ સાધન હોવા છતાં સૂતને ભગવાનના નામરૂપ ભાગવતનો વિક્રય કરવાથી અને નારદને દેવર્ષિપણાનો અધિકાર હોવાથી, ઉત્તમ વક્તાપણું પ્રાપ્ત થયેલ નથી. શુકદેવ નામરૂપ ભગવાન (શ્રીભાગવત)નો વિક્રય કરતા ન હતા અને વળી તેમને સંસારમાં વૈરાગ્ય પણ હતો; તેથી તેમનામાં સૂત તથા નારદ માં જે દોષ હતા તે ન હોવાથી તે ઉત્તમ વક્તા છે.

શુક ઉત્તમ અધિકારી હતા તો વ્યાસજી પાસેથી ભાગવતનું શ્રવણ કર્યા પછી ઉત્તમ ભક્તિ પ્રાપ્ત થતાં તેમને તરત ભગવાનમાં પ્રવેશ(મોક્ષ) પ્રાપ્ત કેમ ન થયો? એવી શંકા ન કરવી. કારણ કે દઢ ભક્તિ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે ભગવાનમાં તરત પ્રવેશ થવાનું અટકાવનારી પણ ભગવાનની કથા જ છે. કથા જ ભક્તોનું મૃત્યુ અટકાવનારી છે૨૮-૨૯

શ્રોતાનો અધિકારઃ

શ્રોતાઓમાં હીન અધિકારવાળો શ્રોતા શૌનક છે. તે #B૧#Aયજ્ઞ વગેરે કર્મમાં આસક્તિવાળો હતો (૧।૧।૪), #B૨#Aશિષ્યો ઘણા રાખતો અને #B૩#Aવક્તા સૂત (જાતીથી શૂદ્ર હોવાથી તેના)થી પોતે ઉત્તમ છે એવું માનતો, તેથી તેને શ્રવણનું સમ્પૂર્ણ ફળ પ્રાપ્ત થયું નહિ. શ્રીભાગવત શ્રવણ કર્યા પછી પણ તેને સંસારમાં વૈરાગ્ય વગેરે પ્રાપ્ત ન થયાં; છતાં તેનું શ્રીભાગવતનું શ્રવણ વ્યર્થ ગયું એમ ન માનવું, કારણ કે તેને તેથી શાસ્ત્રનું દઢ જ્ઞાન થવાથી ભગવાન્‌માં, ભગવત્પ્રાપ્તિના સાધનરૂપ ઘણી ભક્તિ થઈ અને તેથી ભગવાન્‌ની કૃપાથી (ભક્તિ સાધનરૂપ હોવાથી) કર્મદ્વારા જ તેને મોક્ષ પ્રાપ્ત થવાનો.

વ્યાસને સંસારમાં વૈરાગ્ય ન હતો, તેમજ (તેમના વક્તા) નારદને પણ ન હતો, છતાં વ્યાસ હીન અધિકારવાળા શ્રોતા નથી, પરન્તુ મધ્યમ અધિકારવાળા શ્રોતા છે. (જો કે યજ્ઞ વગેરે કર્મમાં આસક્તિ, શિષ્યો રાખવા અને વક્તા કરતાં હું અધિક છું એવી માન્યતા એ દોષો વ્યાસમાં પણ હતાં, છતાં) બે ગુણોને લીધે તે શૌનક કરતાં અધિક (અધિકારવાળા) છે. ૧.તે તર્કથી પોતાની મેળે જ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકતા અને ૨.તેઓ ભગવાન્‌ના જ્ઞાનાવતાર હતા. આટલું હોવા છતાં તેઓ ઉત્તમ શ્રોતા નથી, કારણ કે તેઓ ભગવત્પ્રાપ્તિના જુદાં-જુદાં ઘણાં સાધનો હોવાનું માનતા. સાધનો જુદાં-જુદાં ઘણાં છે એવું તેમનું જ્ઞાન દઢ હતું અને નારદનો ઉપદેશ તેથી દુર્બલ હતો. તે ઉપદેશથી સાધનો ઘણાં હોવાની માન્યતા દૂર ન થઈ તેથી તે મધ્યમ શ્રોતા છે, ઉત્તમ શ્રોતા નથી૩૦-૩૧।।

પરીક્ષિતને યજ્ઞ વગેરે કર્મમાં આસક્તિ ન હતી. શિષ્યો તો હતા જ નહિ. વક્તા શુક કરતાં હું વધારે જ્ઞાનવાળો છું એવું અભિમાન પણ ન હતું. બ્રાહ્મણનો શાપ થવાથી રાજ્ય તજી ગઙ્ગાતટે ગયેલ, તેથી તેને સંસારમાં વૈરાગ્ય પણ થયેલ. તેથી શ્રીશુકે તેને ભાગવત કહ્યું તેટલાથી જ તેને તેમાં સન્દેહ ન રહેવાથી શ્રવણનું ફલ પ્રાપ્ત થયું, તેથી પરીક્ષિત ઉત્તમ અધિકારવાળા શ્રોતા છે. તે ઉત્તમ શ્રોતા છે એ વાત ઉત્તમ પ્રકરણમાં કહેવામાં આવશે૩૧।।-૩૨।।

પ્રથમ પ્રકરણઃ

સૂતે આખુંએ ભાગવત શૌનક વગેરેને કહેલું છે. છતાં આ પહેલું પ્રકરણ પ્રારમ્ભના ત્રણ અધ્યાયોનું જ છે, કારણ કે શૌનક જે પ્રશ્ન પૂછે છે તેના સૂત સામાન્ય રીતે પોતાનો વક્તા તરીકેનો અધિકાર જણાવવામાટે ઉત્તર આપે છે. કથાનો આરમ્ભ કરવો એ જ આ ઉત્તરનો મુખ્ય અર્થ છે.

સૂત બે પ્રકારના ઉત્તર કહે છેઃ૧.આ સ્કન્ધના બીજા અને ત્રીજા એ બે અધ્યાયો તેણે સ્વતન્ત્ર રીતે કહેલા છે. આ બે અધ્યાયોથી તે પોતાનો શ્રીભાગવતની કથા કહેવાનો અધિકાર જણાવે છે (જુઓ ૧।૩।૪૦-૪૫). ૨.બીજા ઉત્તરો જે તે આપે છે તે શ્રીભાગવત તરીકે આપે છે. તેથી તે ઉત્તરોનો આ પ્રકરણમાં સમાવેશ થતો નથી. આ પહેલા પ્રકરણથી માત્ર સૂતનો કથા કહેવાનો અધિકાર જણાવેલ છે. તેથી આ પ્રકરણ આ સ્કન્ધના ત્રીજા અધ્યાય સુધીનું જ છે, પરન્તુ આખું ભાગવત સૂતે શૌનક વગેરેને કહેલ હોવા છતાં કથા પૂરી થાય ત્યાં સુધીનું આ પ્રકરણ નથી. આ પ્રકરણથી કથા કહેવાનો સૂતનો અધિકાર સિદ્ધ થયો ત્યાર પછી તે કથા કહેશે. સૂત આ સ્કન્ધના બીજા પ્રકરણમાં ભાગવત રચાયાનું કારણ કહેશે અને ત્રીજા પ્રકરણમાં ભાગવતની ઉત્પત્તિ અને પ્રવૃત્તિ થયાનું કહેશે, પરન્તુ તે-તે વિષયો પોતાનો અધિકાર જણાવવા કહેતો નથી, પરન્તુ શ્રીભાગવતનાં અંગ તરીકે જ કહે છે. (તેથી તેનો અધિકાર દર્શાવવા કહેલાં નથી).

શંકાઃભાગવતના અંગ તરીકે કહેવામાં આવે તેથી વક્તાનો અધિકાર સિદ્ધ થતો ન હોય, તો મધ્યમ પ્રકરણ (અધ્યાય ૪-૬) અને ઉત્તમ પ્રકરણ (અધ્યાય ૭-૧૯) થી નારદનો અને શ્રીશુકનો અધિકાર પણ સિદ્ધ ન થાય, કારણ કે તે પ્રકરણો શ્રીભાગવતના અંગ તરીકે કહેલાં છે.

સમાધાનઃએવી શંકા થાય તો જાણવું કે બીજાના વચનો કહેવામાં આવે ત્યારે તે કહેનાર પોતે તે કહેવાના અધિકારવાળો નથી એમ સિદ્ધ થાય છે. પણ જો પોતે જ વચનો કહેતો હોય તો તે કહેવાનો તેને અધિકાર છે જ એમ જણાય. હીન પ્રકરણમાં સૂત પોતાનાં વચનો કહે છે, તેથી તેનો તે કહેવાનો અધિકાર સિદ્ધ થાય છે, મધ્યમ પ્રકરણમાં નારદ પોતાનાં વચનો કહે છે, તે સૂત શૌનક વગેરેને જણાવે છે, તેથી તે કહેવાનો અધિકાર નારદનો છે. ઉત્તમ પ્રકરણમાં તો શ્રોતા(પરીક્ષિત) નો જ અધિકાર દર્શાવેલ છે અને માત્ર પરીક્ષિતે કરેલ પ્રશ્નો જ કહેલા છે. તેનો ઉત્તર બીજા સ્કન્ધના અઢી અધ્યાયોથી શુક આપી પોતાનો અધિકાર સિદ્ધ કરે છે. શ્રોતાનો અધિકાર મુખ્ય હોવાથી ઉત્તમ પ્રકરણમાં તે જ જણાવેલ છે. વક્તા (શુક)નો અધિકાર સ્પષ્ટ હોવાથી તે આ સ્કન્ધમાં જણાવેલ નથી. ઉત્તમ વક્તા (શુક)નો અધિકાર ભગવાન્‌ના ચરિત્રરૂપ હોવાથી, ભાગવતની સમાન હોઈ પહેલા સ્કન્ધમાં જણાવેલ નથી, પરન્તુ બીજા સ્કન્ધના પહેલા અઢી અધ્યાયોથી જણાવેલ છે. તેથી જ મઙ્ગલાચરણ પણ તે સ્કન્ધના ચોથા અધ્યાયમાં કરેલું છે (જુઓ ૨।૪।૧૨-૨૪). તેથી મધ્યમ અને ઉત્તમ પ્રકરણમાં કહેલા ઉત્તરો નારદે કહેલા અને સૂતે કહેલા એમ બે પ્રકારના છે૩૩।-૩૫

મધ્યમ પ્રકરણઃ

મધ્યમ પ્રકરણના પણ ચોથાથી છઠ્ઠા સુધીના ત્રણ અધ્યાય છે. તેના વક્તાનો અધિકાર નારદનો છે. કારણ કે શ્રીભાગવત રચવાના પ્રયોજન અથવા કારણ તે વ્યાસને કહે છે. નારદ વ્યાસને ભાગવતનો બોધ કરવા આવેલ નથી, કારણ કે વ્યાસ (ભગવાન્‌ના જ્ઞાનાવતાર હોઈ) નારદથી ઉત્તમ છે. વ્યાસે શ્રીભાગવત રચવું એનું કારણ અથવા પ્રયોજન વ્યાસને જણાવવા જ તે આવેલ છતાં વક્તા તરીકેના તે અધિકારી છે.

ઉત્તમ અધિકારનું પ્રકરણ

ઉત્તમ અધિકારના પ્રકરણમાં આ સ્કન્ધના સાતમાથી ઓગણીસમા સુધીના તેર અધ્યાયોથી શ્રોતા પરીક્ષિતનો અધિકાર દર્શાવેલ છે. વક્તા શુકનો અધિકાર તો સ્પષ્ટ હોવાથી અહીં ખાસ કહેલ નથી. તેથી આ સ્કન્ધમાં શ્રોતાનો અધિકાર જણાવતાં માત્ર પ્રશ્ન જ કહેલ છે (૧।૧૯।૩૮-૩૯).

આ પ્રશ્નનો ઉત્તર બીજા સ્કન્ધમાં પહેલા અઢી અધ્યાયોથી શુક આપશે અને તેટલાથી તેનો વક્તા તરીકેનો અધિકાર સિદ્ધ થશે (એમ પાછળ કહેલું છે). શુકનો વ્યાવહારિક અધિકાર તો સ્પષ્ટ હોવાથી કહેવાની જરૂર નથી. એક (બીજા સ્કન્ધ) થી જ સામાન્ય રીતે શ્રીભાગવતનાં અંગો શુકે કહેલાં છે અને પહેલા સ્કન્ધના પહેલા અધ્યાયમાં સામાન્ય (પ્રશ્ન ૧-૨) અને ભગવાન્ સમ્બન્ધી ખાસ એવા બે પ્રકારના પ્રશ્નો હોવાથી શુકે બે (સ્કન્ધ બીજાના બીજા તથા ત્રીજા) અધ્યાયોથી ઉત્તર આપેલો છે, પરન્તુ આ અધ્યાયોથી ટૂંકાણથી માત્ર ઉત્તર સૂચવેલો જ છે. વાસ્તવિક સમ્પૂર્ણ ભાગવતથી સર્વ પ્રશ્નોના ઉત્તર થાય છે. શ્રીભાગવતનો બોધ કરતા, આરમ્ભમાં બીજા સ્કન્ધથી શ્રીશુકે તેના અંગો કહેલાં છે અને તેનો વક્તા તરીકેનો અધિકાર પણ શ્રીભાગવતનું અંગ હોવાથી પહેલા બે (અઢી) અધ્યાયોથી તે પણ કહેલ છે. બધું ભાગવત પહેલા સ્કન્ધના પહેલા અધ્યાયમાં જણાવેલ પ્રશ્નોના ઉત્તરરૂપ જ છે, તેથી તે અધ્યાય આખા ભાગવતનો પ્રશ્ન અધ્યાય કહેવાય છે૩૭-૩૯

અધ્યાય પહેલો

આ પહેલો અધ્યાય પ્રશ્ન અધ્યાય છે એમ ઉપર જણાવ્યું. શ્રીભાગવતમાં બધે ભગવાન્‌નો બોધ કરવાનો છે. ભગવાન્ એટલે ભગવાળા. ઐશ્વર્ય, વીર્ય, યશ, શ્રી, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય એ છ ગુણો 'ભગ' કહેવાય છે. તેથી શૌનક વગેરે મુનિઓ ભગવાન્ સમ્બન્ધી છ પ્રશ્નો કરે છે. શ્રીભાગવતના અર્થને લીધે એવી કલ્પના કરવામાં આવે છે કે બધાંએ ભાગવતમાં ભગવાન્ સમ્બન્ધી બોધ કરવાનો છે અને 'ભગ' શબ્દનો અર્થ ઉપર જણાવેલ છ ગુણો હોવાથી, તે ગુણોનું જ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનું હોવાથી, છ પ્રશ્નો કરેલા છે. 'ભગ' શબ્દથી જાણીતા છ ગુણોનું જ્ઞાન ભાગવતથી થતું ન હોય તો ભાગવતની પ્રવૃત્તિ નિરર્થક છે, તેથી જ અધ્યાયનાં છ પ્રશ્નો કરેલા છે. અને તેથી સૂત ૧।૨।૫ માં આ શ્રીકૃષ્ણ સમ્બન્ધી પ્રશ્ન કરવામાટે શૌનક વગેરેનું અભિનન્દન કરે છે. આ છ પ્રશ્નો અનુક્રમે આ અધ્યાયના શ્લોક ૮-૧૦, ૧૧-૧૬, ૧૭-૨૨ અને ૨૩ શ્લોકથી કરેલા છે. આખુંયે ભાગવત આ પ્રશ્નોના ઉત્તરરૂપ હોવાથી, તેમાં સર્વ સ્થળે લીલારૂપ શ્રીકૃષ્ણનું જ નિરૂપણ કરેલું છે અને તેથી જ આખા ગ્રન્થની સંગતિ થાય છે. આ છ પૈકી દરેક ગુણનું બે-બે સ્કન્ધોથી નિરૂપણ કરેલું છે.

પહેલા બે સ્કન્ધોમાં જ્ઞાનનું, ત્રીજા અને ચોથા માં વૈરાગ્યનું, પાંચમા અને છઠ્ઠામાં સ્થાન અને પોષણરૂપ બે પ્રકારના વીર્યનું સાતમા અને આઠમામાં પ્રહ્‌લાદ મનુ વગેરેના વૃત્તાન્તથી ઐશ્વર્યનું, નવમા અને દશમા માં યશનું અને છેલ્લા બે સ્કન્ધોમાં ભગવાન્ સ્વરૂપમાં રમણ કરે છે એમ સિદ્ધ થતું હોવાથી તેમનાથી શ્રીનું નિરૂપણ કરે છે; અથવા ઐશ્વર્ય, ધર્મ, યશ, શ્રી, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય એ છ પૈકી દરેક ધર્મનું પહેલા સ્કન્ધથી આરમ્ભી બારમા સુધીના બે-બે સ્કન્ધોથી અનુક્રમે નિરૂપણ કરેલું છે એમ ઘટાવવું.

આ પ્રશ્નોના સૂત પોતાનો અધિકાર ઘટાવવા બે (બીજા અને ત્રીજા) અધ્યાયોથી ઉત્તર આપે છે. બીજા અધ્યાયમાં ચાર પ્રશ્નોનો અને ત્રીજા અધ્યાયમાં બે પ્રશ્નોનો ઉત્તર આપે છે. અથવા શ્રીસુબોધિનીમાં દર્શાવ્યું છે તેમ એ બન્ને અધ્યાયોમાં સરખા એટલે ત્રણ-ત્રણ પ્રશ્નોના ઉત્તર આપે છે. શ્રીસુબોધિનીમાં એમ જણાવેલ છે કે પહેલો ફળ સમ્બન્ધી અને બીજો સાધન સમ્બન્ધી પ્રશ્નો ભેગા કરી તેમના ઉત્તર બીજા અધ્યાયના ૬-૨૨ શ્લોકોથી આપેલ છે અને ૨૩-૨૯ સુધીના શ્લોકથી કોની ભક્તિ કરવી તે જણાવેલ છે. ભગવાન્‌નાં કર્મોસમ્બન્ધી ચોથા પ્રશ્નનો ઉત્તર ૩૦-૩૪ સુધીના શ્લોકોથી આપેલ છે. ત્રીજા અધ્યાયમાં અવતારો સમ્બન્ધી પાંચમા પ્રશ્નનો ઉત્તર પહેલા છવ્વીસ શ્લોકોથી આપેલ છે અને ૨૭ તથા ૨૮ મા શ્લોકમાં સામાન્ય રીતે તેમનાં સ્વરૂપ તથા ફળ કહેલાં છે. છઠ્ઠા પ્રશ્નનો ઉત્તર ૪૩ મા શ્લોકથી આપેલ છે. ત્રીજા શ્રીકૃષ્ણાવતારના પ્રયોજનસમ્બન્ધી પ્રશ્નનો ઉત્તર આપેલ ન હોવાથી, તે સમ્બન્ધી પોતાના અજ્ઞાનનો બચાવ કરવા અવતારો જાણી શકાય તેવા હોતા નથી એમ ૨૯ મા શ્લોકથી આરમ્ભી કહે છે. તેથી શ્રીસુબોધિની પ્રમાણે પહેલા બીજા અને ચોથા પ્રશ્નોના ઉત્તર બીજા અધ્યાયમાં અને પાંચમા-ત્રીજા-છઠ્ઠા પ્રશ્નોના ઉત્તર ત્રીજા અધ્યાયમાં સૂતે આપેલ છે. ચાર પ્રશ્નોના ઉત્તર બીજા અધ્યાયમાં આપેલ છે એમ ગણીએ ત્યારે તે અધ્યાયના ૨૩-૨૯ સુધીના શ્લોકોથી ત્રીજા શ્રીકૃષ્ણાવતાર સમ્બન્ધી પ્રશ્નનો ઉત્તર આપેલો જાણવો અને ત્રીજા અધ્યાયના ૧-૪૨ સુધીના શ્લોકોથી ઐશ્વર્ય જણાવનારા અવતારો સમ્બન્ધી પ્રશ્નોનો ઉત્તર આપેલ જાણવો. આ પ્રમાણે ઉત્તર આપેલ હોવાથી એમ જણાવેલ છે કે દરેક પ્રશ્નના જુદા તથા બધાના ભેગા ઉત્તર આપવા જોઈએ૪૦-૪૨।।

વાક્યાર્થ:

વાક્યનો (શ્લોકનો) અર્થ શ્રીસુબોધિનીમાં આપેલ છે, છતાં વાક્યોના અર્થનો સરવાળો એ જ અધ્યાયનો અર્થ છે એમ જણાવવા નીચે આ અધ્યાયનાં વાક્યોનો અર્થ આપવામાં આવે છે.

શ્લોક:

૧. મઙ્ગલાચરણ.

૨-૩. શ્રીભાગવતની શ્રેષ્ઠતા.

૪-૫. શ્રીભાગવતનો પ્રસંગ (પ્રસ્તાવના-રૂપ)
૬-૮. સૂતની સ્તુતિ.
૯. છ પ્રશ્નો પૈકી પહેલો સાધારણ (ધર્મ સમ્બન્ધી) પ્રશ્ન,
૧૦-૧૧।।.બીજો જ્ઞાનસમ્બન્ધી પ્રશ્ન.
૧૨-૨૩.શ્રીકૃષ્ણસમ્બન્ધી ચાર પ્રશ્નો.

(૧)શ્રીકૃષ્ણાવતારના પ્રયોજનસમ્બન્ધી પ્રશ્ન ૧૨ તથા શ્રીકૃષ્ણાવતારનું માહાત્મ્ય ૧૩-૧૬.
(૨)શ્રીકૃષ્ણનાં ચરિતસમ્બન્ધી પ્રશ્ન ૧૭.
(૩)શ્રીકૃષ્ણના જુદા-જુદા અવતારોની કથા સમ્બન્ધી પ્રશ્ન ૧૮.

આ ત્રણ પ્રશ્નો એક સાથે કરેલા છે, કારણ કે આ પ્રશ્નોથી એમ સૂચવેલું છે કે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ ભૂતલ ઉપર વિરાજતા હતા ત્યારે જે લોકો હતા તેમને મુક્તિનું દાન કરતા. તેમણે અવતાર ધારણ કરી ભક્તોને, યોગીઓને અને જ્ઞાનીઓને મુક્તિ આપી. ૧.ભક્તોને મુક્તિ આપવા તો તેમણે અવતાર જ ધારણ કરેલ. ૨.સૃષ્ટિ રચવી વગેરે પોતાનાં ચરિત્રોથી (તે જાણનાર) જ્ઞાનીઓને મુક્તિ આપતા અને ૩.પોતાના સ્વરૂપથી (તેનું ધ્યાન કરનાર) યોગીઓને મુક્તિ આપતા. અવિહિત (સ્વતન્ત્ર) ભક્તિ કરનારાઓનો પણ તેમાં-આમાં સમાવેશ થાય છે, એટલે સ્વતન્ત્ર ભક્તોને પણ ભગવાને સ્વરૂપથી સંસારમાંથી મુક્ત કરાવેલ. હવે શ્રીકૃષ્ણસમ્બન્ધી ચોથો એક જ પ્રશ્ન રહ્યો. તે પ્રશ્ન એકલો જ આ ત્રણેની સમાન બલવાળો હોવાથી જુદો જ કહેલ છે, કારણ કે ભવિષ્યમાં પોતે અવતારરૂપે ભૂતલ ઉપર વિરાજતા નહિ હોય ત્યારે ક્યા સાધનથી સર્વને મુક્તિ આપશે તે સમ્બન્ધી એ પ્રશ્ન છે. એ સાધન કરવાની પોતાની યોગ્યતા પણ જણાવવી જોઈએ, તેથી તે પ્રશ્ન પૂછ્યા પહેલાં ઋષિઓ (શૌનક વગેરે) ૧૯-૨૨ શ્લોકથી તે સાધન (શ્રીભાગવતનું શ્રવણ) કરવાની પોતાની યોગ્યતા જણાવે છે અને ૨૩ મા શ્લોકથી છઠ્ઠો પ્રશ્ન પૂછે છે.

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ ચાર મૂર્તિવાળા હોવાથી, તેમના સમ્બન્ધી ચાર પ્રશ્નો પૂછેલ છે. વેદના કર્મકાણ્ડ અને જ્ઞાનકાણ્ડ એવા બે કાણ્ડ હોવાથી અને શ્રીકૃષ્ણ તે બન્ને કાણ્ડોના અર્થરૂપ હોવાથી ધર્મસમ્બન્ધી (પ્રશ્ન પહેલો) અને જ્ઞાનસમ્બન્ધી (પ્રશ્ન બીજો) એવા બે પ્રશ્નો પૂછેલા છે. તેથી પહેલા બે પ્રશ્નોને શ્રીકૃષ્ણ સાથે સમ્બન્ધ જ નથી એમ ન માનવું, પરન્તુ માર્ગના ભેદથી જ એ-એ પ્રશ્નો કરેલા છે. આ પ્રશ્નોથી એટલે પહેલા અધ્યાયથી એમ જણાવેલ છે કે જે શ્રીભાગવત જાણવાની ઈચ્છાવાળો હોય તે આરમ્ભમાં તેનું શ્રવણ કરવાનો, અને જેણે શ્રીભાગવતનું શ્રવણ કરેલું છે તે, તે કહેવાનો અધિકારી છે૪૨-૪૬

અધ્યાય બીજોઃ

હવે એવી જ રીતે બીજા અધ્યાયના શ્લોકોનો અર્થ કહીએ છીએ.

૧.માં સૂતનો ઉત્સાહ અને કથા કહેવાનું કારણ,
૨-૩.થી સૂત શ્રીશુકને નમસ્કાર કરે છે.
૪.થી સૂત શાસ્ત્રનો આરમ્ભ કરવાનું જણાવે છે.
૫.થી સૂત શૌનક વગેરેએ પૂછેલા પ્રશ્નોનો અભિપ્રાય જણાવી
તે પ્રશ્નોનું અભિનન્દન કરે છે.

૬-૧૦. એ પાંચ શ્લોકથી પહેલા ધર્મ (કર્મ) સમ્બન્ધી પ્રશ્નનો ઉત્તર આપે છે, કારણ કે કર્મ (અગ્નિહોત્ર, દર્શપૂર્ણમાસ, નિરૂઢ પશુયાગ, ચાતુર્માસ અને સોમ) પાંચ પ્રકારનું છે.

૧૧-૨૨ એ બાર શ્લોકોથી બીજા જ્ઞાનસમ્બન્ધી પ્રશ્નનો ઉત્તર આપે છે, કારણ કે પુરુષ બાર પ્રકારના અંગવાળો હોવાથી સત્યજ્ઞાન સમ્બન્ધી વિચાર બાર શ્લોકથી આપે છે. ''પ્રજાપતિ સત્તર રૂપવાળા છે'' એ શ્રુતિ પ્રમાણે વેદનો આટલો જ (પાંચ પ્રકારનું કર્મ અને પુરુષ નું જ્ઞાન) અર્થ છે. તેથી વેદના અર્થનો નિર્ણય જાણાવવામાં સત્તર શ્લોકો કહેલા છે. આથી એમ સૂચવેલું છે કે વેદમાં એથી અધિક ગતિ નથી (એટલે આથી અધિક ફલ વેદથી પ્રાપ્ત થતું નથી). આ પ્રથમ કહેલ છે, કારણ કે કર્મ અને પુરુષના જ્ઞાનનો નિર્ણય થાય ત્યારે જ ભગવાન્‌ના ગુણોનું શ્રવણ વગેરે થાય છે. તેથી શ્રવણ વગેરે થઈ શકે તે માટે જ આ બે પ્રશ્નોના ઉત્તર આપ્યા. પછી આદરપૂર્વક ભગવાન્‌ના ગુણોનું શ્રવણ વગેરે કરતા, ભગવાન્‌માં પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય છે. પછી ભગવાન્‌ની શ્રવણ વગેરે કરનાર ઉપર પ્રીતિ થાય છે. પછી તેનો ઉદ્ધાર કરવા ભગવાન્‌ના અવતાર વગેરે થાય છે, એવો ક્રમ છે૪૭-૪૯

૨૩-૨૯. એ સાત શ્લોકોથી ભગવાન્‌ના જન્મ (અવતારો) થવાનું કારણ કહેલું છે. (આને ત્રીજા પ્રશ્નનો ઉત્તર ગણી શકાય. તેમ કરવાથી આ અધ્યાયમાં ચાર પ્રશ્નોના ઉત્તર આપેલા ગણાય). ભગવાન્‌ના અવતારો ભક્તોનો ઉદ્ધાર કરવા થાય છે. આ અવતારોમાં બે પ્રકાર છે. પહેલા પાંચ(૨૩-૨૭) શ્લોકોથી સત્ત્વગુણ હોવાનો જેઓમાં નિશ્ચય થાય છે તેવા અવતારોનું ભજન કરવાનું કહેલું છે, કારણ કે વિચાર કરનારા પાંચ છે. (ભગવદ્ગીતા ૧૮।૧૪માં જણાવેલા અધિષ્ઠાન, કર્તા, પૃથગ્વિધ કરણ, વિવિધ ચેષ્ટા અને દૈવ એ પાંચ મનુષ્ય જે કાંઈ કર્મ કરે છે, તેનાં કારણ હોવાનું કહેલું છે) ઉત્તમ ભક્તિ થાય એ વિચારનું પ્રયોજન છે. વળી સામાન્ય રીતે બધા અવતારોનું મૂળ તો ગુણોથી પર ભગવાન્ વાસુદેવ છે એવું જાણવું એ પણ આ વિચારનું બીજું પ્રયોજન છે. બાકીના બે (૨૮-૨૯) શ્લોકોથી ગુણોથી પર વાસુદેવનો અવતાર કહેલો છે.

શૌનક વગેરેએ શ્રીકૃષ્ણને અવતાર લેવાનું પ્રયોજન પૂછેલું, છતાં સૂતે સામાન્ય રીતે અવતાર લેવાનું પ્રયોજન ઉત્તરમાં કહ્યું. કારણ શૌનક વગેરેને શ્રીકૃષ્ણના સ્વરૂપનું જ્ઞાન ન હતું. જેને સ્વરૂપનું જ્ઞાન હોય તેને જ તેમના જન્મ (અવતાર)નું પ્રયોજન કહેવાય. જેને સ્વરૂપનું જ્ઞાન ન હોય તેને પણ જો પ્રયોજન કહેવામાં આવે તો જેમ ફળનું પ્રયોજન ન હોય ત્યારે ફળ નકામું થાય છે તેમ સ્વરૂપના અજ્ઞાનવાળાને તે (અવતાર)થી થતું ફળ કહેવામાં આવે તો તે વચન નકામું થાય છે. આથી એમ સૂચવ્યું છે કે સર્વ સ્થલે આ પ્રમાણે સ્વરૂપનું જ્ઞાન છે એમ જાણીને જ જન્મનું પ્રયોજન જણાવવું જોઈએ. તેથી જ આ સ્કન્ધના આઠમા અધ્યાયમાં કુન્તીએ કરેલી સ્તુતિમાં પ્રથમ ''નમસ્યે પુરુષં'' એ શ્લોકથી આરમ્ભી સૂત ત્રણ શ્લોકથી શૌનક વગેરેને શ્રીકૃષ્ણનું સ્વરૂપ જણાવશે, પછી તેમની ઘણી શ્રદ્ધા જોવાથી, તેમણે તે જાણ્યું છે એવો નિશ્ચય કરી, પછી ''કેચિદાહુરજં જાતં'' એ શ્લોકથી આરમ્ભી શ્રીકૃષ્ણના અવતારનું પ્રયોજન તેઓને કહેશે૫૦-૫૨।।

૩૦-૩૪. એ પાંચ શ્લોકથી ભગવાન્‌ની લીલા અથવા ચરિત કહે છે, એટલે ચોથા પ્રશ્નનો ઉત્તર આપે છે. આ શ્લોકમાં અનુક્રમે ૧.જગત્ ઉત્પન્ન કરવાની ૨.તેમાં પ્રવેશ કરવાની ૩.બધાં ભૂતોમાં પોતે એક હોવા છતાં જુદા-જુદા હોય તેવા દેખાવાની ૪.ભોગ કરવાની અને ૫.રક્ષણ કરવાની એવી પાંચ લીલાઓ કહેલી છે. અવતાર લીધા પહેલાં; પોતાના સ્વરૂપમાં રહેલા ભગવાન્‌ની આ પાંચ પ્રકારની લીલાઓ કહેલી છે. અહીં આ અધ્યાય પૂરો થાય છે.

અવતાર લીધા પછી ભગવાન્ અનેક પ્રકારની જે લીલાઓ કરે છે તે ત્રીજા અધ્યાયમાં કહેશે. આ ત્રીજા અધ્યાયનો અર્થ એવો છે કે (શ્રીભાગવત) શ્રવણ કરનાર ઈર્ષ્યા વિનાનો હોવો જોઈએ. આ હીન અધિકારવાળાના બીજા ગુણો જણાવ્યા૫૨।।-૫૩।।

અધ્યાય ત્રીજોઃ

હવે ત્રીજા અધ્યાયના આરમ્ભથી અવતારો સમ્બન્ધી પાંચમા પ્રશ્નનો ઉત્તર આપે છે. સમાન સત્ત્વવાળા

શરીરોમાં ભગવાન્નો આવિર્ભાવ અને અવતારો શુદ્ધ અને અશુદ્ધ ભેદથી થાય છે. અશુદ્ધ એટલે બીજા રજસ્ વગેરે ગુણો સાથે ભળેલા સત્ત્વવાળા. જેમના દેહમાં કોઈ સમયે જ્યારે સત્ત્વગુણ જ હોય ત્યારે ભગવાન્નો આવિર્ભાવ થાય છે તેઓ 'આવેશ'વાળા કહેવાય છે. અને શુદ્ધ એટલે સદા સત્ત્વવાળા જ જેમના દેહમાં ભગવાન્નો આવિર્ભાવ થયેલ હોય તેઓ 'અવતાર' કહેવાય છે. જેમ મહારાજા પોતાના દેશમાં ફરતાં-ફરતાં પોતાને રહેવામાટે રચેલાં મકાનોમાં રહે છે અને કોઈ સમયે રાજધાનીમાં પોતાના મહેલમાં પણ રહે છે અને આ બન્ને પ્રકારનાં ઘરો જ્યાં સુધી તેઓમાં મહારાજા રહે ત્યાં સુધી મહારાજાનાં જ ઘરો કહેવાય છે, તેમ જ્યારે આવેશવાળાઓમાં આ આવેશ હોય ત્યારે અવતારમાં અને તેમનામાં કાંઈ ભેદ ન હોવાથી તેમની ગણના અવતારની સમાન થાય છે. આવેશવાળા નારદ વગેરે અવતારો સત્ત્વગુણવાળા દેહમાં રહેતા હોઈ ગુણવાળા છે. માત્ર શ્રીકૃષ્ણ જ નિર્ગુણ અથવા ગુણથી પર છે.

બહારનું અને અંદરનું એવા ભેદથી દુઃખ બે પ્રકારનું હોવાથી ભગવાન્ બે પ્રકારના અવતારો ધારણ કરે છે. બહારનું દુઃખ દૂર કરવા ક્રિયાશક્તિવાળા અવતાર ધારણ કરે છે અને અંદરનું દુઃખ દૂર કરવા જ્ઞાનશક્તિવાળા અવતાર ધારણ કરે છે. વરાહ, કૂર્મ, નૃસિંહ વગેરે અવતારો છે. તે અવતારો લઈ ભગવાન્ બલનું કાર્ય કરે. તેવી જ રીતે દત્તાત્રેય, વ્યાસ, કપિલ વગેરે જ્ઞાનશક્તિવાળા અવતારો છે. તે અવતારો લઈ ભગવાન્ તેમનાથી જ્ઞાનનું કાર્ય કરે છે૫૩।।-૫૬

ભગવાન્ના અવતારો નીચે પ્રમાણે છેઃ

મત્સ્ય, કૂર્મ, વરાહ, વામન, પરશુરામ, મન્વન્તરોમાંના અવતારો (જુઓ શ્લોક ૨૭ સુબોધિની સાથે), વ્યાસ, બુદ્ધ, રામચન્દ્ર, કપિલ, દત્તાત્રેય, ઋષભ, શિશુમાર, રુચિના પુત્ર (યજ્ઞ)નારાયણ, હરિ, શ્રીકૃષ્ણ, તાપસ અને મનુ, મહિદાસ, હંસ, સ્ત્રીરૂપ મોહિની, હયશીર્ષ, વડવામુખ, કલ્કિ, ધન્વન્તરિ, પ્રભુ વગેરે.

'અવતાર' એટલે અવતરવું, વ્યાપિવૈકુણ્ઠમાંથી ભગવાન્નું જગતમાં પધારવું. જેમ અક્ષય જલમાંથી ઘણી નહેરો નીકળે છે તેમ ભગવાન્ના આવા અસઙ્ખ્ય અવતારો થાય છે(શ્લોક ૨૬). તેથી શ્રીભાગવતમાં નહિ જણાવેલા પરન્તુ નારદ પઞ્ચરાત્ર વગેરે શાસ્ત્રોમાં જણાવેલા કેટલાક અવતારો ચાલુ વિષયમાં ઉપયોગી હોવાથી ઉપર જણાવેલ છે૫૭-૫૮।।

જ્યારે કાર્ય કરવું હોય ત્યારે તે કાર્ય કરવા ભગવાન્ જેના દેહમાં પ્રવેશ કરે તે ભગવાન્ના આવેશવાળા કહેવાય છે. તેઓ નીચે પ્રમાણે છેઃ

લક્ષ્મી, બ્રહ્મા, શઙ્કર, શેષ, ગરુડ, ઈન્દ્ર, કામ, કામનો પુત્ર અનિરુદ્ધ, સૂર્ય, ચન્દ્ર, બૃહસ્પતિ, ધર્મ, એમની પત્નીઓ, દક્ષ વગેરે મનુઓ, મનુના પુત્રો, ઋષિઓ, નારદ, પર્વત(ઋષિ), કશ્યપ, સનક સનન્દન સનાતન અને સનત્કુમાર એ ચાર ભાઈઓ, અગ્નિ વગેરે દેવતાઓ, ભરત અને સહસ્રાર્જુન, પૃથુ વગેરે ચક્રવર્તી રાજાઓ, ગય, લક્ષ્મણ-ભરત-શત્રુઘ્ન એ ત્રણ ભાઈઓ, રોહિણીપુત્ર બલભદ્ર, રુક્મિણીનો પુત્ર પ્રદ્યુમ્ન, તેમનો પુત્ર અનિરુદ્ધ, નર-અર્જુન વગેરે.

ભાગવતમાં નહિ જણાવેલા પણ પઞ્ચરાત્ર વગેરે શાસ્ત્રમાં જણાવેલા આવેશવાળાઓનો પણ આમાં અવતારો પેઠે સમાવેશ કરેલ છે૫૯।।-૬૪

શ્રીકૃષ્ણને ઉપર, સામાન્ય રીતે, અવતાર તરીકે ગણાવેલા છે પરન્તુ તેઓશ્રી પૂર્ણ ભગવાન્ (પુરુષોત્તમ) છે. તે પૂર્ણ પુરુષોત્તમ શુદ્ધ સત્ત્વથી પોતાની ઈચ્છાથી અવતરણ કરે છે, તેથી અવતારમાં તેમને ગણેલા છે. ખરેખર તો તેઓશ્રી પોતે જ સમ્પૂર્ણ જ્ઞાનશક્તિ અને સમ્પૂર્ણ ક્રિયાશક્તિવાળા ભગવાન્ જ છે. એ પ્રમાણે આ અધ્યાયના ૧-૨૭।। શ્લોકથી ભગવાન્ના અવતારો કહ્યા. આ પાંચમા પ્રશ્નનો ઉત્તર થયો૬૫-૬૫।।

૨૮-૨૯.થી અવતારો ધારણ કરવાનું સામાન્ય પ્રયોજન કહ્યું. અને આ પ્રયોજન તથા શ્રીભાગવત જણાવ્યું (શ્લોક ૪૦-૪૨) તેની વચ્ચે નીચેના ચાર વિષયો કહેલા છેઃ

૩૦-૩૨.થી ભગવાન્નું માહાત્મ્ય જણાવવામાં આવે ત્યારે જીવની મુક્તિ થાય છે, તેથી મુક્તિ થાય તે માટે આ શ્લોકોથી જીવનો બન્ધ અને ભગવાન્નું માહાત્મ્ય જણાવેલાં છે,

૩૩-૩૪.થી જીવની મુક્તિનો પ્રકાર અને મુક્તિ જણાવેલ છે.

૩૫-૩૬.થી ભગવાન્ નિત્યમુક્ત હોવાનું જણાવેલ છે.

૩૭.થી ભગવાન્ની લીલાનું તથા ભગવાન્નું જ્ઞાન થવું ઘણું દુર્લભ હોવાનું જણાવેલ છે૬૫।।-૬૬

૩૮-૪૩.થી પહેલાના પુરુષોએ આ વિષયનું વિવરણ (શ્રીભાગવત) કરેલ હોવાનું, (૪૦-૪૩) તથા તે વિવરણથી હીન અધિકારવાળા તથા મધ્યમ અધિકારવાળાઓને પણ ભક્તિ પ્રાપ્ત થતી હોવાનું (૩૮-૩૯) જણાવેલ છે. ઉત્તમ અધિકારવાળાને તો સઙ્ક્ષેપથી તે કહેવામાં આવે તેથી પણ ભક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે, પરન્તુ હીન અને મધ્યમ અધિકારવાળાને તેવી રીતે ભક્તિ પ્રાપ્ત થતી ન હોવાથી, ભક્તિ પ્રાપ્ત થાય તે માટે ઉપર જણાવેલ વિવરણ (શ્રીભાગવત) રચેલું છે.

૪૪.આ શ્લોકથી છઠ્ઠા પ્રશ્નનો ઉત્તર આપેલ છે.

૪૫.શ્રીભાગવત કહેવાની આ શ્લોકથી પતિજ્ઞા કરે છે.

આ અધ્યાયથી રહસ્યનું જ્ઞાન હોવું એ વક્તાનો અને તે રહસ્યના શ્રવણમાં આદર હોવો એ શ્રોતાનો ત્રીજો ગુણ હોવાનું જણાવેલું છે. અહીં અધ્યાય તથા હીન અધિકારનું પહેલું પ્રકરણ પૂર્ણ થાય છે.

આ પ્રકરણના ત્રણ અધ્યાયોથી અનુક્રમે ક.શ્રીભાગવતનું શ્રવણ કરેલ હોવું. ખ.ચાતુર્ય અને ગ.રહસ્યનું જ્ઞાન એ ત્રણ હીન અધિકારવાળા વક્તાના અને ક.શ્રવણ કરવાની ઈચ્છા ખ.ઈર્ષ્યા ન હોવી અને ગ.રહસ્યના શ્રવણમાં આદર હોવો એ ત્રણ હીન અધિકારવાળા શ્રોતાના ગુણો હોવાનું જણાવેલ છે૬૫।।-૬૬।।

શૌનકના પ્રશ્નઃ

પહેલા અધ્યાયના ત્રેવીસમા શ્લોકમાં શૌનક વગેરેએ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ વૈકુણ્ઠમાં પધાર્યા ત્યારે ધર્મ કોને શરણે ગયો એવો માત્ર વિચાર થવાથી જ પ્રશ્ન કરેલો. તેનો ઉત્તર આપતાં સૂતે ત્રીજા અધ્યાયના તેતાલીસમા શ્લોકમાં જણાવ્યું કે ''હમણાં (શ્રીકૃષ્ણ વૈકુણ્ઠ પધાર્યા પછી) શ્રીભાગવત નામના પુરાણરૂપ સૂર્યનું પ્રાકટ્ય થયું છે'' વગેરે. આ સાંભળી શૌનકને ઘણો હર્ષ થયો, કારણ કે લોક પોતાની રુચિ પ્રમાણે હર કોઈ વિષયમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે, પણ જ્યારે તેમને ભાન થાય કે પોતે જે વિષયમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે તે જ શાસ્ત્રમાં પ્રમાણ ગણાયેલ છે ત્યારે તેમને હર્ષ થાય જ. તેથી શૌનક સૂતને શ્રીભાગવત સમ્બન્ધી વધારે પ્રશ્નો કરે છે.

૧.''ભગવાન્ શુકે કહેલી શ્રીભાગવતની પવિત્ર કથા અમને કહો'' (અધ્યાય ૪।૨) એમ શ્રીભાગવતના સ્વરૂપસમ્બન્ધી પ્રશ્ન કર્યો. ૨.''ક્યા યુગમાં શ્રીભાગવતની પ્રવૃત્તિ થઈ?'' એમ તેની ઉત્પત્તિ સમ્બન્ધી પ્રશ્ન કર્યો અને ૩.''કોની પ્રેરણાથી વ્યાસે તે રચ્યું?'' એમ તેની ઉત્પત્તિનાં કારણ સમ્બન્ધી પ્રશ્ન કર્યો. આમ આ ત્રણ મુખ્ય પ્રશ્નો કર્યા.

આગળ બીજા ત્રણ પ્રશ્નો કરે છેઃ ૧.''શુક વ્યાસ પાસેથી શ્રીભાગવત શા માટે ભણે?'' આ પ્રશ્ન ૧।૪।૪ માં શુકનો સ્વભાવ જણાવી સૂચવેલ છે. ૨.''વ્યાસ શુકને શ્રીભાગવત કેવી રીતે ભણાવે!'' આ પ્રશ્ન પણ ૧।૪।૬ માં

શુકની ક્રિયાનું વર્ણન કરી સૂચવેલો છે. ૩.''પરીક્ષિત સાર્વભૌમ રાજલક્ષ્મીનો અનાદર કરી શા માટે ગઙ્ગા તીરે મરણ પર્યન્ત ઉપવાસ કરવા બેસે?'' (૧।૪।૧૦). ૧।૩।૪૨ માં સૂતે કહેલ કે ''મરણ પર્યન્ત ઉપવાસ કરવા ગઙ્ગાના તીરે બેઠેલા પરીક્ષિતને શુકે શ્રીભાગવતનું શ્રવણ કરાવેલ'' તેથી આ ત્રીજો પ્રશ્ન ઉદ્ભવ્યો.

પરીક્ષિતનું માહાત્મ્ય પહેલાં શૌનક વગેરેના જાણવામાં આવેલું. તેણે મરણ પર્યન્ત ઉપવાસ આદર્યા તેથી તેનું માહાત્મ્ય જેવું સાંભળેલું તેવું છે કે નહિ તેવો સન્દેહ થવાથી ૪.તેનાં જન્મ અને કર્મ સમ્બન્ધી પણ એક પ્રશ્ન કર્યો (૧।૪।૯). આ ચોથો પ્રશ્ન થયો. આ પ્રશ્ન કરવાનું કારણ એવું છે કે શ્રીભાગવતની ઉત્પત્તિ તથા પ્રવૃત્તિ ના વિષયમાં જે તર્કથી વિરુદ્ધ હોય તેવું સાંભળવામાં આવે તો પોતાને પણ ઉત્તમ ફલ પ્રાપ્ત ન થાય. વળી આ વિષય અલૌકિક હોવાથી તેમાં પોતાની કલ્પના ન કરાય. લૌકિક વિષયમાં પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે કલ્પના કરી શકાય. પરન્તુ અલૌકિક વિષયમાં તેવી કલ્પના કરાતી ન હોવાથી, જેવી કલ્પના કરવાથી તર્કનો વિરોધ ન રહે તેવી કલ્પના આ વિષયમાં કરી શકાય તેમ ન હોવાથી, તર્કનો વિરોધ કેવી રીતે રહેતો નથી એ જાણવા શૌનકે આ પ્રશ્નો કરેલ છે. આ વિષયમાં શૌનકને તર્કનો વિરોધ જણાય છે, કારણ કે તે એમ જણાવે છે કે ''આત્મા જ ફલ છે, અને તે પ્રાપ્ત કરવામાં વિષયો (ધન, રાજ્ય વગેરે) જ વિઘ્ન કરનારાં છે અને તેથી બધા શાસ્ત્રો; વિષયોનો જ ત્યાગ કરાવવામાટે રચાયેલાં છે. શુક તો પોતાની મેળે જન્મથી જ વિષયોથી દૂર રહેલા, તેથી તેમને શ્રીભાગવતનું શ્રવણ કરવાનું શું પ્રયોજન? તેને શ્રીભાગવતનું વર્ણન કરવાનું (પરીક્ષિતને કહેવાનું) તો જરીએ પ્રયોજન ન હોય. પોતાનું ઉત્તમપણું જણાવવા પણ તેમ કરવાનું શુકને કાંઈ પ્રયોજન ન હતું, કારણ કે તે આ પહેલાંના જન્મમાં જ સર્વથી ઉત્તમ પૂર્ણ જ્ઞાનવાળો હતો અને તેથી આ જન્મમાં તેને જનોઈ લેવાની પણ જરૂર ન હતી. એવા ઉત્તમ જ્ઞાનીને શ્રીભાગવતનું શ્રવણ અથવા ઉપદેશ કરવાથી શો લાભ? વળી શ્રીકૃષ્ણની કૃપા પણ એના ઉપર એની મેળે જ થયેલી. પરીક્ષિત પણ આવો જ હતો. સાર્વભૌમ રાજલક્ષ્મી વગેરે વિષયોનો ત્યાગ કરી ગઙ્ગાના તીરે મરણ સુધી ઉપવાસ કરવા બેઠેલો અને ભગવાન્‌ની પણ એના ઉપર કૃપા હતી તેથી તેને પણ શ્રીભાગવતનું શ્રવણ કરવાનું શું પ્રયોજન? આવા તર્કના વિરોધ જણાવાથી શૌનકે ઉપર જણાવેલ ત્રણ પ્રશ્નો કર્યા અને પરીક્ષિત ઉપર ભગવાન્‌ની કૃપા હતી તે સ્પષ્ટ કરવા તેના જન્મ સમ્બન્ધી પ્રશ્ન કર્યો.

બીજાઓ (બોપદેવ) નો અભિપ્રાય એવો છે કે પાછળથી કરેલ ત્રણ પ્રશ્નો તથા પરીક્ષિતના જન્મસમ્બન્ધી પ્રશ્ન શ્રીકૃષ્ણ પ્રતિ ભક્તિ હોવાને લીધે શૌનકે પ્રસંગવશ કરેલ છે, કારણ કે ભક્તો ઉપર ભગવાન્‌ની કૃપા હોય છે એમ તે સારી રીતે જાણતો હતો. આ અભિપ્રાય યોગ્ય નથી. વાસ્તવિક રીતે પહેલા જે ત્રણ પ્રશ્ન શ્રીભાગવતનાં સ્વરૂપ, ઉત્પત્તિ અને (ઉત્પત્તિનાં) કારણ સમ્બન્ધી કરેલ તેજ મુખ્ય પ્રશ્નો છે. તે પ્રશ્નોના ઉત્તર જાણવામાં આવતાં, બીજા પ્રશ્નોના ઉત્તરનો તેમાં જ સમાવેશ થઈ જશે, તેથી મુખ્ય પ્રશ્નો ત્રણ જ છે।।૬૬-૭૦

આ ત્રણ મુખ્ય પ્રશ્નો પૈકી પહેલા શ્રીભાગવતના સ્વરૂપ સમ્બન્ધી પ્રશ્નનો ઉત્તર બીજા સ્કન્ધમાં અપાશે. બીજા અને ત્રીજા પ્રશ્નોના ઉત્તરો આ સ્કન્ધમાં આપેલ છે. તેમાં પણ ત્રીજા પ્રશ્નનો ઉત્તર આ મધ્યમ પ્રકરણ (અધ્યાય ૪-૬) માં આપેલ છે. બીજા પ્રવૃત્તિ સમ્બન્ધી પ્રશ્નોનો ઉત્તર ઉત્તમ પ્રકરણ (અધ્યાય ૭-૧૯) માં અપાશે. આથી એમ સૂચવેલું છે કે એક-એક પ્રશ્નનો ઉત્તર એક-એક પ્રકરણથી આપેલ છે. કોની પ્રેરણાથી વ્યાસે શ્રીભાગવત રચ્યું? એ ત્રીજા પ્રશ્નનો ઉત્તરઃ નારદની પ્રેરણાથી રચ્યું, એવો છે. તે ઉત્તર આ સ્કન્ધના અધ્યાય ૪-૬ થી આપેલ છે. ચોથા અધ્યાયમાં તે રચવાનું કારણ કહેલ છે. પાંચમા અધ્યાયમાં તે રચવાની યોગ્યતા જણાવેલી છે. અને છઠ્ઠા અધ્યાયમાં નારદ વ્યાસને તે રચવાની પ્રેરણા કરે છે તે પછી વ્યાસે તે રચ્યું એ તો અનુવાદ (તે જ વાત ફરી કહેવી તે) થયો. તેથી આ પ્રકરણ શ્રીભાગવતની ઉત્પતિનું કારણ જણાવવામાં જ સમાપ્ત થાય છે. તેથી આ ઉપોદ્ઘાત શ્રીભાગવતની ઉત્પતિના કારણરૂપ છે.

શ્રીભાગવત રચવાનું કારણ અહિં ઉપોદ્ઘાત તરીકે જણાવેલું હોવાથી, આ પ્રકરણમાં કારણનો પણ વિચાર

કરવો જોઈએ. તેથી #B૧#Aનારદે વ્યાસને શ્રીભાગવત સમ્બન્ધી બોધ કરવાનો ક્યો પ્રસંગ હતો #B૨#Aતેણે તેમને એ બોધ કરવાનું શું પ્રયોજન હતું અને #B૩#Aનારદ કોણ (કેવો પુરુષ) હતો, એ ત્રણનું સ્વરૂપ પણ જણાવવું જોઈએ(તે ૪-૬ સુધીના ત્રણ અધ્યાયોથી અનુક્રમે જણાવેલું છે).

શંકાઃપહેલા અધ્યાયમાં શૌનકે જેવા પ્રશ્ન કરેલ તેવા જ આ પ્રશ્નો છે. તેથી પહેલા અધ્યાયમાં કરેલ પ્રશ્નો અને તેના ઉત્તરોનો જેમ હીન પ્રકરણમાં સમાવેશ કર્યો તેમ આ પ્રશ્નો અને તેના ઉત્તરોની ગણના પણ હીન પ્રકરણમાં કરવી જોઈએ, કારણ કે સમાધિદ્વારા જણાયેલ સમ્પૂર્ણ શ્રીભાગવતમાં શ્રીભાગવતની ઉત્પત્તિનું કારણ જણાવનાર તરીકે આ પ્રશ્નો તથા ઉત્તરોનો સમાવેશ થાય છે–એવી શંકા ન કરવી. સમાધાનઃ કારણ કે આ પ્રશ્ન તથા ઉત્તરોથી શ્રોતા વ્યાસ અને વક્તા નારદ એ બન્નેને ફલ પ્રાપ્ત થયાનું જણાવેલું છે. ભગવાન્‌ના ભક્ત થવું એ ફલ શ્રોતા તથા વક્તા બન્નેને પ્રાપ્ત થયેલ હોવાનું અહીં જણાવેલ છે. આવું શૌનક અને સૂતના સમ્બન્ધમાં આ સ્કન્ધના પહેલા ત્રણ અધ્યાયોમાં જણાવેલ નથી. તેથી આ પહેલાથી જુદું મધ્યમ અધિકાર દર્શાવનારું પ્રકરણ ગણેલું છે૭૧-૭૧।।

પ્રકરણના અધ્યાયોના અર્થઃ

નારદે વ્યાસને શ્રીભાગવત રચવાની જે પ્રસંગને લીધે પ્રેરણા કરી તે પ્રસંગ ચોથા અધ્યાયમાં કહેલો છે. ચોથા અધ્યાયમાં શૌનકે કરેલ પ્રશ્ન આ પ્રસંગના અંગરૂપ છે. પ્રકરણના આરમ્ભમાં કરેલ આ પ્રશ્ન અધ્યાયના અર્થને ખોટા ઠરાવી શક્તા નથી. વ્યાસે વેદના ચાર ભાગ કર્યા, ઈતિહાસ અને પુરાણરૂપ પાંચમો વેદ રચ્યો, સ્ત્રીઓ-શૂદ્રો અને નામમાત્રનાં દ્વિજોને વેદના અધ્યયન વગેરેનો અધિકાર ન હોવાથી તેમનું કલ્યાણ સધાય તે માટે ભારત રચ્યું, છતાં તેમના મનમાં સન્તોષ ન થયો, તેમને પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત ન થઈ, તેથી તેનું કારણ વિચારતાં સરસ્વતીના તીરે તે ખેદ કરતા હતા ત્યારે નારદ ત્યાં તેમના આશ્રમે આવ્યા એ પ્રસંગ છે.

જે વ્યાસનું વચન હોવાને લીધે સર્વને જેમાં વિશ્વાસ રહે છે તે વ્યાસજીને જ વેદ વગેરેનું ફલ ઉલટું જણાયું. વેદના વિભાગ કરવા છતાં, તેમજ ઈતિહાસ અને (શ્રીભાગવત સિવાયનાં) બીજા પુરાણો લખવા છતાં તેમને જ પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત ન થઈ, તો પછી તેમણે કહેલા આ ઈતિહાસ અને પુરાણો થી અન્ય લોકોને ફલ કેવી રીતે પ્રાપ્ત થશે, એમ જણાવવા તેમની ચિન્તાનું આ ચોથા અધ્યાયમાં વર્ણન કરેલું છે.

પાંચમા અધ્યાયમાં વ્યાસે નારદને પોતાની આ ચિન્તાનું કારણ પૂછતાં(શ્લો.૫) નારદ તેમને ઉત્તર આપે છે. નારદ કહે છે કે ''તમે (વ્યાસે) ભગવાન્‌ના ગુણોનું ગાન કરેલું નથી, તેથી તમને આ ચિન્તા થઈ છે. તેથી સમાધિથી ભગવાન્‌નું ભક્તિ ઉત્પન્ન કરનારું ચરિત્ર જાણી, તેનું સ્મરણ કરો(શ્લો.૧૩), તમારા અવતારનું પ્રયોજન જાણો અને ભગવાન્‌ના ચરિત્રનું ટૂંકાણમાં નિરૂપણ કરો. કારણ કે ભગવાન્‌નું ચરિત્ર વાણી અને મનથી પણ જાણી શકાય તેવું ન હોવાથી તેનું સમ્પૂર્ણ નિરૂપણ થઈ શકે તેમ નથી(શ્લો.૨૧)'' એ પ્રમાણે સામાન્ય રીતે વ્યાસજીના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપી, આરમ્ભમાં કરવાના સાધનથી માંડી ફલ પ્રાપ્ત થાય ત્યાં સુધીના સાધનો અનુક્રમે કહેવામાટે દૃષ્ટાન્ત તરીકે નારદ પોતાનું ચરિત્ર પણ વ્યાસને આ અધ્યાયમાં કહે છે.

છઠ્ઠા અધ્યાયમાં નારદે કરેલ સાધનો સાથે તેને પ્રાપ્ત થયેલ ફલ કહે છે૭૧-૭૩।।

વ્યાસ અને નારદ ને શ્રોતા તથા વક્તા તરીકેના અધિકારની સિદ્ધિઃ

આ મધ્યમ પ્રકરણમાં વ્યાસને અને નારદને શ્રોતા અને વક્તા ના અધિકાર અનુક્રમે પ્રાપ્ત થયાનું જણાવેલ છે. વ્યાસને પોતાના વેદના વિભાગ કરવા વગેરે કાર્યથી પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત ન થતાં ખેદ થયો એ વૃત્તાન્ત તેમનું ભગવદીય હોવાનું દર્શાવે છે. કારણ કે જે ભગવદીય ન હોય અને ભગવાન્‌થી ઉદાસીન હોય તેને ભગવાન્ એવી રીતે ખેદ ન કરાવે.

તેથી વ્યાસ ભગવદીય છે એમ પાંચમા અધ્યાય(શ્લો.૨૦-૨૧) માં જણાવેલું છે. ભગવદીય હોવું એ મધ્યમ અધિકારવાળાનું ફલ છે જ્યારે ભગવત્પણું પ્રાપ્ત થવું એ ઉત્તમ અધિકારવાળાનું ફલ છે. શુકે ભગવત્પણું પ્રાપ્ત કરેલ અને રાજા પરીક્ષિત પણ તેમના જેવો જ થયેલો, નારદ પણ ભગવદીય થયેલ એમ પાંચમા અને છઠ્ઠા અધ્યાયોમાં જણાવેલું છે.

ભગવદીયપણું બે પ્રકારનું છેઃ ૧.ભગવાન્ પોતાના કાર્યમાટે આરમ્ભથી જ કાંઈક (કોઈકને ભગવદીય) કરે છે ત્યારે તેને સાધન કરવાની જરૂર રહેતી નથી. જ્યારે ૨.બીજાં સાધનો કરી ભગવદીયપણું પ્રાપ્ત કરે છે. સાધનો કરી ભગવદીય કેવી રીતે થવાય તે જણાવવા નારદ પોતાનો વૃત્તાન્ત અનુક્રમે કહે છે. આ સાધનોમાં પ્રથમ સાધન #B૧#Aસત્સંગ છે(અ.૫ શ્લો.૨૩-૨૮). પછીનું સાધન #B૨#Aજીવના સ્વરૂપનું જ્ઞાન અને ભગવાન્ના સ્વરૂપનું જ્ઞાન છે(શ્લો.૩૦-૩૧). પછી #B૩#Aભગવાન્નો અનુભવ થાય છે કે ભગવાન્ સર્વત્ર હોવા છતાં પ્રકાશતા હોવા છતાં પ્રકટ થતા નથી, એવો તેમની માયાનો પ્રભાવ છે(શ્લો.૩૧). તેથી ભગવાન્ સર્વત્ર પ્રકાશતા હોવાને લીધે તેમની પ્રાપ્તિ કરવાના વિષયમાં કાંઈ કરવાપણું નથી એવો ભગવાન્નો અનુભવ થાય છે. એ પ્રમાણે પોતાને ભગવાન્નો અનુભવ થયો ત્યાર પછી માત્ર ચિહ્નોથી ભગવાન્નો અનુભવ થાય તે નિરર્થક હોવાથી, પોતાને ભગદીયપણું પ્રાપ્ત થયા પછી પણ "હું નારદ છું" એમ તે માનતા હતા. તે દૂર થાય એટલે "હું ભગવાન્નો દાસ છું" એવી માન્યતા થાય તે માટે #B૪#Aકર્મો ભગવાન્ને સમર્પણ કરવાનું ચોથું સાધન કર્યું(શ્લો.૩૨-૩૯) ત્યારે તેમને ભગવાન્નો સમાધિમાં અનુભવ થયો(અ.૬ શ્લો.૧૭). પછી ભગવાન્નાં વચનથી(શ્લો.૨૨-૨૫) તેમને ભગવદીયપણું પ્રાપ્ત થયું. આવું જ નારદે વર્ણન કરેલું છે(શ્લોક ૨૭,૩૨-૩૪)

શંકાઃસાધુઓએ નારદને જીવના અને ભગવાન્ના સ્વરૂપના જ્ઞાનનો ઉપદેશ કર્યો તેથી ફલ (ભગવદીયપણું) એની મેળે જ પ્રાપ્ત થવાનું. તેથી છઠ્ઠા અધ્યાયમાં ભગવાનનો તેને સમાધિમાં અનુભવ થયો વગેરે કહેવાનું કાંઈ પ્રયોજન ન હતું–એમ ન માનવું. સમાધાનઃ કારણ કે શબ્દબ્રહ્મ એટલે વેદમાં જે પ્રવીણ હોય તેને પણ જ્યાં સુધી પરબ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર ન થાય ત્યાં સુધી ફલની પ્રાપ્તિ થતી નથી. તેથી નારદે પોતાને ફલ (ભગવદીયપણું) પ્રાપ્ત થયાનું આ છઠ્ઠા અધ્યાયમાં કહેલું છે૭૪-૭૫।।

વ્યાસ પણ ભગવાનની જ્ઞાનકલાનો અવતાર હતા. તે અવતાર હોવાથી જ ભગવદીય હતા, છતાં તેમને ભગદીયપણાની પ્રાપ્તિ નારદના ઉપદેશનું શ્રવણ કર્યા પછી જ થઈ, તેથી તે અવતાર હોવાનું ફલ પણ તેમને એ ઉપદેશનું શ્રવણ કર્યા પછી જ પ્રાપ્ત થયું. ભગવદીયપણું વ્યાસને પ્રાપ્ત થયું એમ જણાવવા તેમણે શ્રીભાગવત રચ્યું એમ આ પ્રકરણમાં કહેવાની જરૂર નથી, કારણ કે શ્રીભાગવત તો તેમણે ઉત્તમ અધિકારીમાટે રચેલું, તેથી તે ઉત્તમ અધિકારના પ્રકરણમાં કહેવાશે. ભગવદીયપણું તો વ્યાસને શ્રીભાગવત રચવાના પ્રસંગને લીધે તેના સમ્બન્ધથી પોતાની મેળે પ્રાપ્ત થનારું ફલ છે, તેથી તે આ મધ્યમ પ્રકરણમાં કહેલ નથી૭૫।।-૭૬।।

આ પ્રમાણે શ્રીભાગવત રચવાના પ્રસંગને લીધે તેના સમ્બન્ધથી પોતાની મેળે પ્રાપ્ત થનારું ફળ આ પ્રકરણમાં કહેલ ન હોવા છતાં આ પ્રકરણમાં વ્યાસનો તથા નારદનો મધ્યમ અધિકાર હોવાનું સિદ્ધ થાય છે.

૧.વ્યાસને ભગવાનના ગુણગાન સિવાયના બીજાં સાધનોમાં આસક્તિ હતી તે ભગવદીયપણામાં નડતરરૂપ હતી; તે નારદના ઉપદેશથી દૂર થઈ. નારદને તેની મા ભગવદીયપણું પ્રાપ્ત કરવામાં નડતરરૂપ હતી; તેને સર્પદંશ થતાં તેની અડચણ પણ દૂર થઈ.

૨.વ્યાસે નારદની પૂજા વગેરે સાધન કર્યા(અ.૪।૩૩). નારદે સાધુઓની સેવા વગેરે સાધનો કર્યા.

૩.વ્યાસને બીજાં સાધનોનો આગ્રહ ન રહ્યો અને પોતાની ખામીઓ હોય તે જણાવવા તેમણે નારદે કહ્યું(અ.૫।૭). નારદની સંસારમાંથી પ્રીતિ દૂર થઈ.

–આ ત્રણ કારણોને લીધે તેઓ ભગવદીય ગણાય.

નારદ તો અધિકારી(દેવર્ષિ) હતા, તે ભગવદીય કેવી રીતે હોઈ શકે? એવી શંકા થાય તો જાણવું કે ભગવાનના વચનથી તે ભગવદીય થયા. આકાશવાણીથી ભગવાને તેને કહેલ કે ''તું મારો સેવક થઈશ''(અ.૬।૨૧) તેથી ભગવદીયપણારૂપ મધ્યમ ફલ પ્રાપ્ત થયું. ત્યાર પછી નારદને પુનર્જન્મ થયો (અ.૬।૨૯, ૩૧), છતાં તેથી તે અધમ અધિકારવાળા થતા નથી, કારણ કે તેને પુનર્જન્મ થવાથી એટલે સંસારમાં આવવાથી દુઃખ થયું ન હતું, તેમજ તે પરતન્ત્ર થયા ન હતા પરન્તુ સ્વતન્ત્ર જ રહ્યા હતા(અ.૫।૩૨). વળી તેમને સંસારનો અથવા વિષયોનો ભય થતો ન હતો. તેથી તેમને પ્રાપ્ત થયેલ નારદપણું (ભગવદીય તરીકે રહેવાથી) ફલરૂપ જ હતું(અ.૬।૩૩). વળી તેમને સદા ભગવાનના દર્શન પણ થતા હતા(અ.૬।૩૪) તેથી તેઓ ભગવદીય હોવાથી, ભગવાન ઉપર તેમને પ્રેમ હોવાથી, તેમને નારદ સ્વરૂપે પુનર્જન્મ પ્રાપ્ત થયો તે મધ્યમ ફલરૂપ હતો૭૫।।-૭૮।।

વ્યાસજીને પણ મધ્યમ અધિકાર પ્રાપ્ત થયો, પરન્તુ તેમને નારદની પેઠે આવો અધિકાર પ્રાપ્ત કરવાની જરૂર ન હતી. જેમ નારદને સન્ન્યાસી સાધુઓએ જ્ઞાનનો બોધ કરેલો તેમ વ્યાસજીને બોધ કરવાની જરૂર ન હતી. કારણ કે તેઓ ભગવાનની જ્ઞાનકલાના અવતાર હતા. વળી લજ્જા તજી જેમ ભગવાનનાં નામોનો ઉચ્ચાર કરતાં નારદ ફરતા તેમ ફરવાની પણ વ્યાસજીને જરૂર ન હતી. કારણ કે ભગવાનની તેમના ઉપર પ્રીતિ એની મેળે જ થયેલી.

આરમ્ભમાં વ્યાસજીને નારદ ઉપર વિશ્વાસ ન હતો, તેથી જેમ સૂતે પરમ્પરાથી પ્રાપ્ત થયેલ શ્રીભાગવત શૌનક વગેરેને સંભળાવ્યું તેમ ''બ્રહ્માના ધામમાં હું જે શ્રીભાગવત ભણેલ તે તમને કહું છું'' એમ નારદે વ્યાસજીને તે કહેલ નથી. કારણ કે શ્રીભાગવતની પરમ્પરા તે સમયે લોકમાં પ્રસિદ્ધ ન હોવાથી તે વિષયમાં સર્વની સમ્મતિ ન હતી. છતાં પણ ''સમાધિવડે ભગવાનના ચરિત્રોનું સ્મરણ કરો'' એમ તો સામાન્ય રીતે કહેલ ન હોય તો પણ, જો વ્યાસજી નારદે કહેલું સાચું છે એમ માને તો જ સમાધિ કરવાની પ્રવૃત્તિ કરે. તેમ ન હોય તો શ્રીભાગવતની પરમ્પરા ન થાય. નારદે કહેલું સાચું છે એમ વ્યાસજીએ જાણ્યું ત્યારે તેમણે તેની ''અહો! દેવર્ષિ ધન્ય છે''(અ.૬।૩૮) એમ સ્તુતિ કરી. આ સ્તુતિથી એમ જણાય છે કે નારદે જે કહેલ તે વ્યાસજીના હૃદયમાં ઊતર્યું. વ્યાસજીને તે સત્ય જણાયું તેથી આ સ્તુતિથી જ પ્રકરણ પૂર્ણ થાય છે૭૯-૮૦

શ્રીભાગવતની રચના અને તેના શ્રવણનું ફલઃ

આ પ્રમાણે આખા ગ્રન્થનો ઉપોદ્ઘાત કર્યો. મધ્યમ પ્રકરણ આ ગ્રન્થની ઉત્પત્તિનું કારણ દર્શાવનારું થયું. નારદના વ્યાસજી પાસેથી ગયા પછી તરત જ જો વ્યાસજી શ્રીભાગવત રચે તો જ નારદે કરેલ ઉપદેશ આ ગ્રન્થની ઉત્પત્તિનું કારણ ગણાય. જો તેમ ન થતાં ત્યાર પછી લાંબા સમયે ગ્રન્થ રચવામાં આવે તો નારદનો ઉપદેશ તેનું કારણ ન ગણાય. તેથી નારદ અને વ્યાસ નો આ સંવાદ શ્રીભાગવતના અર્થના વિચારરૂપ હોઈ ગ્રન્થનો ઉપોદ્ઘાત છે.

શ્રીભાગવતના બધાએ સ્વરૂપની પૂર્ણતા થાય તે માટે શૌનક એક પ્રશ્ન (૧।૭।૧) કરે છે. પ્રશ્નના ઉત્તરમાં વ્યાસજીએ સમાધિ કરી ભાગવત રચ્યાનું સૂત તેને કહે છે(અ.૭।૩,૬). પછી શુક શ્રીભાગવતના વક્તા થવાનું ઘટે, માટે શૌનક બીજો પ્રશ્ન કરે છે(અ.૭।૯). આ બીજો પ્રશ્ન પહેલાં કહેલ(અ.૪।૫,૭) તેનો તે જ છે. આ કહેવું ઘણું આવશ્યક છે એમ જણાવવા ફરીથી આ પ્રશ્ન કરેલ છે. શુકને ફલ (મોક્ષ) પ્રાપ્ત થયેલ, એ તો પહેલાં જ (શુકે ભગવત્પણું પ્રાપ્ત કરેલ એમ) કહેલું છે. ફલ પ્રાપ્ત થયેલ હોવાથી શુક ઉત્તમ વક્તા છે, એવો આ પ્રશ્નનો અભિપ્રાય છે.

શ્રીભાગવતનું શ્રવણ કરવાથી થતું ફલ શ્લો.૭માં સૂતે કહેલું. ''શ્રીભાગવતનું શ્રવણ કરતાં જ મનુષ્યને શોક, મોહ અને ભય નો નાશ કરનારી પરમપુરુષ શ્રીકૃષ્ણમાં ભક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે'' એવું તેનું ફલ કહેલ. આ વિષય તર્કથી

ખોટો ઠરાવી શકાય તેમ નથી. કારણ કે શ્રીભાગવતમાં ભગવાનનું માહાત્મ્ય વર્ણવેલું છે અને તેમાં સન્દેહ ન રહે તે માટે સર્વ વસ્તુઓનો નિર્ણય કરેલો છે. તેથી શ્રીભાગવતનું શ્રવણ કરતાં જ તે શ્રવણથી ભક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે.

આધુનિક જીવોને શ્રીભાગવતના માત્ર શ્રવણથી ભગવાનમાં ભક્તિ ઉત્પન્ન થતી નથી. કારણ કે શ્રીભાગવતમાં કહેલા વિષયોમાં તેઓને વિશ્વાસ નથી. તેથી તેમાં કહેલ વિષયમાં વિશ્વાસ હોવો એ ભક્તિ થવામાટે વધારાનું જરૂરી કારણ છે. વ્યાસના વચનમાં વિશ્વાસ હોવાથી શ્રીભાગવતમાં કહેલ વિષયમાં વિશ્વાસ થાય, છતાં પણ વિશ્વાસ થતો અટકાવનાર સંસારના સ્ત્રી-પુત્ર-ધન વગેરે વિષયો ઉપર પ્રેમ હોવાથી તેઓને વિશ્વાસ થતો નથી, એમ સૂચવવા (સંસારમાં પ્રેમ રહિત વૈરાગ્યવાળા) શુકને વ્યાસે શ્રીભાગવત ભણાવ્યું એમ શ્લો.૮ માં કહેલ છે.

શ્રીભાગવતનું ફલ મુક્તિ છે. તે ફલ પ્રાપ્ત થાય તો પણ આ ગ્રન્થનું શ્રવણ વગેરે કરવાં જોઈએ. કારણ કે આ ગ્રન્થ ભક્તિના સમ્બન્ધવાળો છે અને તેથી ફલ (મુક્તિ) કરતાં સાધન (ગ્રન્થના શ્રવણ વગેરે જ) ઉત્તમ છે. સંસારમાં પ્રીતિ ન હોય તેમને જ આવો અનુભવ થાય છે, બીજાને થતો નથી એમ સૂતે કહેલ શ્લો.૧૦-૧૧ ઉપરથી નિશ્ચય થાય છે. તેથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે સંસારની ધમાલમાં મચ્યા રહેલાઓને પણ ભક્તિ પ્રાપ્ત થાય તે માટે આ ગ્રન્થ રચાયેલો છે. આવા વિષયી પુરુષો ઉત્તમ વિષયો પ્રાપ્ત કરવા જ પ્રવૃત્તિ કરે છે અને ઉત્તમ વિષય પ્રાપ્ત થાય તે માટે હલકા વિષયનો ત્યાગ કરે છે, તેથી (વિષયી લોકો પણ આનું શ્રવણ વગેરે કરે તે માટે) આ મોક્ષનું સાધન છે એમ કહેલ નથી અને તેવી કલ્પના પણ ન થાય તે માટે મુક્ત જીવો પણ આનું શ્રવણ કરવાની પ્રવૃત્તિ કરે છે એમ ૧૦-૧૧મા શ્લોકોમાં કહેલું છે. તેથી વ્યાસજીએ આ ગ્રન્થ એવો રચેલો છે કે તેના વિષયના સૌન્દર્યને લીધે જ લોકની તેનું શ્રવણ વગેરે કરવામાં પ્રવૃત્તિ થાય. આવા પ્રકારનો ગ્રન્થ રચવાનું નારદે સૂચવેલું એમ અ.૫ શ્લો.૧૬ ઉપરથી જણાય છે. આ શ્લોકમાં નારદે વ્યાસજીને કહેલું છે કે જેઓ દેહ વગેરેના વિષયોમાં મચ્યા રહે છે, તેઓને માટે એટલે તેઓને ઉદ્ધાર થાય તે માટે તમે ભગવાનના ગુણોનું નિરૂપણ કરો.

શંકાઃમુર્ખાઓ ઉત્તમ વિષયમાં પણ પ્રવૃત્તિ કરતા નથી, તેથી લોક આ ગ્રન્થના વિષયના સૌન્દર્યને લીધે તેનું શ્રવણ વગેરે કરશે એવી શી ખાતરી? એવી શંકા ન કરવી. સમાધાનઃ કારણ કે નારદને ભવિષ્યનું જ્ઞાન હતું. વ્યાસજી એવો ગ્રન્થ રચે તે માટે જ નારદે પોતાના ભવિષ્યના જ્ઞાનને અ.૫।૧૬ માં સૂચવેલું છે. વ્યાસજી એવો સુન્દર ગ્રન્થ રચે ત્યારે જ તેમણે નારદના કહ્યા પ્રમાણે કરેલું ગણાય. આથી એમ જણાવેલું છે કે જે શ્રીભાગવતના શ્રવણ વગેરે માટે પ્રવૃત્તિ કરે છે તેને તેમાં દઢ વિશ્વાસ થાય છે. આથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે નારદના ઉપદેશથી વ્યાસજીએ ફલ પ્રાપ્ત કરાવે તેવું શ્રીભાગવત રચેલું છે૮૧-૮૩

૭ થી ૧૧ સુધીના પાંચ અધ્યાયોનો વિષયઃ

શુકે શ્રીભાગવત પરીક્ષિતને શ્રવણ કરાવેલ હોવાથી શ્રીભાગવતની પ્રવૃત્તિ જણાવવામાટે પરીક્ષિતનો જન્મ વગેરે કહેવાં જોઈએ તેથી તે બારમા અધ્યાયમાં કહેલ છે. તે પહેલાં

-સાતમા અધ્યાયમાં અશ્વત્થામા ઉપર અર્જુને પ્રાપ્ત કરેલ વિજય,
-આઠમામાં કુન્તીની સ્તુતિ,
-નવમામાં ભીષ્મની મુક્તિ,
-દશમામાં ભગવાનનું દ્વારકા જવા પ્રયાણ અને
-અગિયારમામાં દ્વારકામાં પ્રવેશ
–એવા પાંચ વિષયો કહેલા છે. આ વિષયો પણ પરીક્ષિતના જન્મના અંગ તરીકે જ કહેલા હોવા જોઈએ.

કેટલાક ટીકાકારો એમ કહે છે કે યુધિષ્ઠિર વગેરે પોતાનાં સગાઓના અને ભીષ્મ વગેરે પાંડવોના શત્રુઓના

અન્તરાય વિનાના ઘણી સમૃદ્ધિવાળા રાજ્યનો ત્યાગ કર્યો, એમ પરીક્ષિતનો દઢ વૈરાગ્ય જણાવવા પાંચ અધ્યાયોમાં આ પાંચ વિષયો કહેલા છે, કારણ કે પરીક્ષિતે મરણપર્યન્ત ઉપવાસ આદર્યા ત્યાં સુધી જો સગાંઓ અને શત્રુઓ હયાત હોત તો તેને વિષયો (રાજ્ય) પ્રાપ્ત થયેલ ન હોવાથી જ તેનો વૈરાગ્ય ઉત્તમ ન ગણાત, તેથી તેનો વૈરાગ્ય ઉત્તમ જણાય તેવા પ્રકારની કૃપાને લીધે તેને ઘણું સમૃદ્ધ રાજ્ય પ્રાપ્ત થયેલું અને તેમાં અન્તરાયરૂપ સગાં તથા શત્રુ ઓ રહ્યા ન હતા.

આ તેઓનું કહેવું યોગ્ય નથી, કારણ કે અશ્વત્થામા ઉપર વિજય અર્જુને મેળવ્યો (અ.૭ શ્લો.૧૭-૫૬) ત્યારે પરીક્ષિતનો જન્મ પણ થયો ન હતો, તો પછી તેને રાજ્ય મળ્યાનું અને તે રાજ્યનો અન્તરાય તેથી દૂર થયાનું કેમ જ સમ્ભવે? તેથી આ વિજય પરીક્ષિતના રાજ્યનો અન્તરાય દૂર કરનારો નથી જ. વળી યુધિષ્ઠિરે તો પરીક્ષિતને રાજ્ય આપેલું. (અ.૧૫।૩૮) તેથી તે તેના રાજ્યના અન્તરાયરૂપ ન હતો જ. કુન્તીની સ્તુતિ, ભીષ્મની મુક્તિ, ભગવાનનું દ્વારકા પધારવા પ્રયાણ અને તેમનો દ્વારકામાં પ્રવેશ એ વિષયોને પરીક્ષિતના રાજ્ય સાથે કાંઈ સમ્બન્ધ જ નથી. તેથી તે વિષયોથી તેના રાજ્યના અન્તરાયનો નાશ થયાનું કેમ કહેવાય? વળી આ કાર્યમાટે ભગવાનની કથા ઉપયોગી નથી. ભગવાનની કૃપા તો ત્યાગ કરતાં અટકાવનારી છે. બારમા અધ્યાયમાં પરીક્ષિતના જન્મની કથા કહેલી છે. તેરમા અધ્યાયમાં(શ્લો.૩૯-૪૯) શ્રીકૃષ્ણની કથા કહેલી છે(જુઓ શ્રીસુબો.શ્લો.૪૯નો આભાસ). ચૌદમા અધ્યાયમાં (શ્લો.૩૪-૩૮માં) શ્રીકૃષ્ણનું કુશલ પૂછતાં યુધિષ્ઠિરે તેમની સ્તુતિ કરેલી છે. અને પન્દરમા અધ્યાયમાં ભગવાન સ્વધામ પધાર્યાની મોહકથા કહેલી છે. જો ૭-૧૧ સુધીના પાંચ અધ્યાયો પરીક્ષિતનો ત્યાગ ઉત્તમ હોવાનું જણાવવા જ કહેલા હોવાનું માનો તો તે અધ્યાયોથી તેમ થતું નહિ હોવાથી એ પાંચ અધ્યાયો તેમજ ૧૩-૧૫ સુધીના ત્રણ અધ્યાયો એ આઠે અધ્યાયો નકામા કહેલા ગણાય. તેથી એ પાંચ અધ્યાયો સમ્બન્ધી તેઓનો મત યોગ્ય નથી૮૪-૮૬

વસ્તુતઃ જેમ પાંચ અગ્નિઓ શુદ્ધ કરનારા છે તેમ આ પાંચ અધ્યાયો પરીક્ષિત જન્મથી શુદ્ધ હતો એમ દર્શાવનારા છે. બારમા અધ્યાયમાં પરીક્ષિતનો જન્મ કહેલો છે. જન્મ થયા પછી પણ તેને મુક્તિ પ્રાપ્ત થવામાં કાંઈ અન્તરાય થવાનો નથી, એમ જણાવવા તેરથી પંદર સુધીના ત્રણ અધ્યાયોથી યુધિષ્ઠિર વગેરેની મુક્તિ કહેલી છે. કારણ કે પિતાની મુક્તિ થઈ ન હોય તો તે પુત્રની મુક્તિ થવામાં અન્તરાયરૂપ છે. ત્યાર પછી કાલથી પરીક્ષિતને મુક્તિમાં અન્તરાય થવાનો નથી એમ દર્શાવવા સોળમો તથા સત્તરમો અધ્યાય કહેલા છે. પછી અઢારમા અધ્યાયમાં અદ્‌ભુત કર્મ કરનાર ભગવાનની પરીક્ષિત ઉપર શાપરૂપ કૃપા જણાવેલી છે અને ઓગણીસમા અધ્યાયમાં તે શ્રોતા બને છે. તેથી જેના ત્રણ વડવાઓ શુદ્ધ હોય અને જેના ઉપર જન્મ સમયે પણ ભગવાનની કૃપા થયેલી હોય, તે સર્વનો ત્યાગ કરી સત્પુરુષોનો સંગ કરે ત્યારે તેને શ્રીભાગવતની કથામાં સમ્પૂર્ણ વિશ્વાસ થાય છે, એવો પરીક્ષિતનો અધિકાર સિદ્ધ કરવા આ ગ્રન્થમાં પાંડવોનું વર્ણન કરેલું છે.

આ પ્રકરણના તેરે અધ્યાયની સંગતિ નીચે પ્રમાણે છેઃશુદ્ધિના છ વિભાગ છે. તે પૈકી શરીરના કારણરૂપ જે બીજ તે દુષ્ટ પરમ્પરાને લીધે પાંચ પ્રકારે અશુદ્ધ હોય છે. તેવી અશુદ્ધિ ન હોય તે પાંચ પ્રકારની શુદ્ધિ ગણાય. તે બીજ કુટુમ્બના વડા પુરુષને લીધે અથવા સ્ત્રીને લીધે એમ બે પ્રકારે અશુદ્ધ હોય.

૧.પરીક્ષિતના સમ્બન્ધમાં તે પુરુષને લીધે અશુદ્ધ ન હતું એમ જણાવવા સાતમા અધ્યાયમાં અર્જુન ઉપર શ્રીકૃષ્ણની કૃપા હોવાનું કહેલું છે.

૨.સ્ત્રીથી અશુદ્ધ ન હતું એમ જણાવતા કુન્તી ઉપર ભગવાનની ઘણી કૃપા હોવાનું આઠમા અધ્યાયમાં જણાવેલું છે. (આ અધ્યાયના શ્લો.૪૦-૪૧માં કુન્તી; પુત્રો વગેરે ઉપરના સ્નેહનો ત્યાગ અને ભગવાન ઉપરના સ્નેહમાટે અનુક્રમે પ્રાર્થના કરે છે અને શ્લો.૪૪માં તેણે માગેલું ભગવાન તેને આપે છે).

૩.નવમા અધ્યાયમાં પોષણ કરનારાં અન્નની શુદ્ધિ જણાવવા ભીષ્મના ઉપદેશનું નિરૂપણ કરેલું છે, કારણ કે જીવ રહે ત્યાં સુધી અન્નનો દોષ અવશ્ય થાય (દોષવાળું અન્ન લેવામાં આવે). તેથી જ્ઞાનીઓને જ શુદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે. કૌરવોના અન્નથી પોષાયેલ હોવા છતાં ભીષ્મને મુક્તિ પ્રાપ્ત થઈ તેથી એમ સમજાય છે કે જ્ઞાનથી થતી શુદ્ધિ ત્રીજા પ્રકારની

શુદ્ધિ છે.
૪.બીજ (પરીક્ષિત) ના સાધારણ સમ્બન્ધીઓ પણ ભગવાન ઉપર પ્રેમવાળા હોવાનું દશમા અધ્યાયમાં કહેલું છે. આ ચોથા પ્રકારની શુદ્ધિ છે. ભગવાન દ્વારકા પધારવા પ્રયાણ કરે છે ત્યારે વિરહના તાપથી આ જાણવામાં આવે છે.
૫.પછી દોષ આવી ન પડે તે માટે ભગવાનના કાર્યની સમાપ્તિ (દ્વારકા પહોંચી જવાનું) અગિયારમા અધ્યાયમાં કહેલ છે. આ પાંચમા પ્રકારની શુદ્ધિ થઈ.
૬.ભગવાનની કૃપા એ મુખ્ય શુદ્ધિ છે. બારમા અધ્યાયમાં પરીક્ષિતના જન્મ સમયે ભગવાને પોતે પરીક્ષિત ઉપર કૃપા કર્યાનું(શ્લો.૭-૧૧) તેમજ કાલસ્વરૂપે પણ કૃપા કર્યાનું(શ્લો.૧૨) કહેલું છે. આ બારમા અધ્યાયનો અર્થ જ ભગવાને જન્મ સમયે પરીક્ષિત ઉપર કરેલી કૃપા છે.

—એ પ્રમાણે છએ પ્રકારની શુદ્ધિ પરીક્ષિતમાં હતી. તેરમાથી સત્તરમા સુધીના પાંચ અધ્યાયોમાં પરીક્ષિતથી સર્વનો ત્યાગ થાય છે અને છેવટના બે અઢાર તથા ઓગણીસમા અધ્યાયોમાં તેને સત્સંગ પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે તેને શ્રીભાગવતમાં વિશ્વાસ થાય છે. શ્રીભાગવતના શ્રવણમાં વિશ્વાસજ (મુખ્ય) અંગ છે. તેનાં ત્રણ મુખ્ય સાધનો છેઃ

૧.સત્પુરુષોનો સંગ (અ.૧૮-૧૯)
૨.સર્વનો ત્યાગ અને (અ. ૧૩-૧૭) અને
૩.ઉત્તમ પ્રકારની શુદ્ધિ (અ. ૭-૧૧).

તેથી શ્રીમદાચાર્યચરણના આ મત પ્રમાણે તેર અધ્યાયોથી પરીક્ષિતને શ્રોતાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે. બીજા કોઈના મત પ્રમાણે તેમ થતું નથી. અધિકાર સમ્પૂર્ણ રીતે સિદ્ધ થાય તે માટે જ, શૌનકે પાંડુના પુત્રોના મૃત્યુ સમ્બન્ધી પ્રશ્ન પૂછેલ ન હોવા છતાં, રાજર્ષિ પરીક્ષિતનાં જન્મ કર્મ તથા મોક્ષ અને જે શ્રીકૃષ્ણની કથામાં પરિણમે છે તે પાંડુપુત્રોનું મૃત્યુ (તેને) હું કહીશ એવી સૂતની પ્રતિજ્ઞા ઘટે છે. આ પ્રતિજ્ઞામાં 'અને' શબ્દ છે તેથી ભગવાનની પાંડવો ઉપરની કૃપા કહેલી છે અને શુદ્ધિ જ અધિકારનું મૂલ છે એમ જણાવવા ''જે શ્રીકૃષ્ણની કથામાં પરિણમે છે તે'' એમ કહેલું છે. તેથી આ અર્થ શ્રીભાગવતમાં જ સૂચવેલો હોવાથી આમાં જરાયે દોષ હોવાનું સમ્ભવતું નથી૮૭-૮૮

પરીક્ષિત જ શ્રોતા શા માટે?:

સનક વગેરે સ્વતઃશુદ્ધ જ્ઞાનીઓ હોવા છતાં, પરીક્ષિત જ અહીં શ્રોતા થયેલ છે, કારણ કે માત્ર અધિકાર દર્શાવવો એ જ પ્રયોજન અહીં નથી, પરન્તુ શ્રીભાગવતથી જ સર્વનો ઉદ્ધાર થાય છે એમ પણ સિદ્ધ કરવાનું છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અવતાર ધારણ કરી જ્યાં સુધી ભૂતલ ઉપર વિરાજ્યા ત્યાં સુધી તેઓશ્રીએ પોતાના સ્વરૂપથી જ સર્વને મુક્તિ પ્રાપ્ત કરાવી. તેઓશ્રી ભૂતલ ઉપરથી પધારી ગયા પછી શ્રીભાગવત જ મુક્તિ પ્રાપ્ત કરાવનારું છે, કોઈને પણ માટે કોઈ પણ સંજોગમાં મુક્તિ પ્રાપ્ત કરવાનો બીજો કોઈ ઉપાય નથી, એમ જણાવવા ભગવાન પધારી ગયા પછી તરત જ પરીક્ષિતનો જન્મ થયો અને શ્રીભાગવતથી જ તેને મુક્તિ પ્રાપ્ત થઈ એમ કહેલું છે. વળી જે પાંડવોના આ લોકના પણ સર્વ કાર્યમાં શ્રીકૃષ્ણનો પ્રભાવ જોવામાં આવતો હતો, તેઓના વંશમાં કાંઈ પણ વિચ્છેદ વિના સીધો પરીક્ષિત જન્મેલ હતો તેથી જ તેને શ્રીભાગવતમાં સમ્પૂર્ણ શ્રદ્ધા હતી. સનક વગેરે સ્વતઃશુદ્ધ જ્ઞાનીઓને પડતા મૂકી પરીક્ષિતને જ શ્રોતા તરીકે વર્ણવેલ છે. વળી જ્યાં પાંડવોનું સામર્થ્ય કાંઈક છે એવો નિર્ણય થઈ શકે, તેવી પણ ભારતની કથા પડતી મૂકી જ્યાં માત્ર શ્રીકૃષ્ણનું જ સામર્થ્ય જણાય તેવી જ ભારતની કથા શ્રીભાગવતમાં કહેલી છે. વાસ્તવિક રીતે સર્વત્ર પ્રભુનું જ સામર્થ્ય છે, છતાં પણ અશ્વત્થામા ઉપરનો અર્જુનનો વિજય વગેરે જે શ્રીભાગવતમાં કહેલ છે તે તો શ્રીકૃષ્ણના પ્રભાવથી જ થયેલ હોવાનો નિશ્ચય થાય છે. તેથી સૌષુપ્તિક (અશ્વત્થામાએ સૂતેલા દ્રૌપદીના પુત્રોને હણ્યા તે) કથાથી આરમ્ભી પાંડવો સ્વર્ગમાં ગયા ત્યાં સુધીની મહાભારતની કથા, પાંડવો આસક્તિવાળા છે એમ દર્શાવવા અહીં કહેલી છે. પાંડવોમાં પોતાના મેળે પોતાનું રક્ષણ કરવાની શક્તિ ન હતી અને ભગવાને તેઓનું રક્ષણ કર્યું, કારણ કે ભગવાન સિવાય તેમને બીજા કોઈનું શરણ ન હતું એવું આ કહેવાનું પ્રયોજન છે. તેઓને ભગવાન સિવાય બીજા કોઈનું શરણ ન હતું એમ જણાવવા દ્રૌપદીના પુત્રોને અશ્વત્થામાએ હણ્યા ત્યાંથી આરમ્ભી પાંડવો સ્વર્ગે ગયા ત્યાં સુધીની કથા કહેલી છે. પાંડવોની મુક્તિ પણ પરીક્ષિતનો અધિકાર દર્શાવવા જ કહેલી છે, કારણ કે જેઓને મુક્તિ પ્રાપ્ત થઈ ન હોય

તેઓને ભોગ આવશ્યક છે અને પોતાના ભોગમાટે તેઓ પુત્રની મુક્તિમાં કોઈ પ્રસંગે અન્તરાય કરે. પરીક્ષિતનો પિતા અભિમન્યુ પણ અન્તરાય કરે તેમ ન હતું, કારણ કે #B૧#Aતે સામા મુખે યુદ્ધ કરતાં મૃત્યુ પામેલો. સ્મૃતિમાં કહેલું છે કે ''લોકમાં આ બે પુરુષો સૂર્યના મણ્ડલને ભેદનારા (ઉત્તમ ગતિ પ્રાપ્ત કરનારા) છેઃયોગ આચરનાર સન્ન્યાસી અને યુદ્ધમાં સામા મુખે હણાયેલ (વીર)'' તેથી તેનો પણ મોક્ષ થયેલો. #B૨#Aતેનો એક અંશ ચન્દ્ર હોઈ તેણે વળી દેવની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરેલી તે આધ્યાત્મિક અંશ હતો. #B૩#Aવળી તે ભગવાનનો સમ્બન્ધી હતો, આ અધિદૈવિક અંશ હતો. આવાને મુક્તિ કેમ પ્રાપ્ત ન થાય? તેથી અભિમન્યુના આધિભૌતિક, આધ્યાત્મિક, આધિદૈવિક એ ત્રણે અંશથી પરીક્ષિતને અન્તરાય થાય તેમ ન હતું૮૯-૯૩।।

સાતમાથી નવમા સુધીના ત્રણ અધ્યાયોનો અર્થઃ

પાંડવોને દુઃખ બે પ્રકારનું થયેલું #B૧#Aપોતાના દેહથી જુદાં હોય તે (પુત્ર) દ્વારા થયેલું અને #B૨#Aપોતાના દેહથી થયેલું. પુત્ર વગેરે પોતાના દેહથી જુદા છે, તેઓના સમ્બન્ધમાં એક પ્રકારનું દુઃખ થયેલું. પોતાના દેહથી પાછું બે પ્રકારનું દુઃખ થયેલઃ#Bઅ#Aઅજ્ઞાનથી થયેલું અને #Bઆ#Aશત્રુથી થયેલું. અજ્ઞાન પાછું બે પ્રકારનું હતુંઃ#Bક#Aજીવના સમ્બન્ધી અને #Bખ#Aબ્રહ્મના સમ્બન્ધી. આમ હોવાથી પોતાના દેહથી ત્રણ પ્રકારનું દુઃખ થયુંઃ#B૧#Aશત્રુથી #B૨#Aજીવસમ્બન્ધી અજ્ઞાનથી અને #B૩#Aબ્રહ્મસમ્બન્ધી અજ્ઞાનથી. જેનાથી પોતાના દેહથી થયેલ દુઃખ દૂર થાય, તેનાથી જ પુત્રો વગેરેની દ્વારા થયેલું દુઃખ પણ દૂર થાય. તેથી ત્રણ પ્રકારનું જ દુઃખ રહે છે. તેથી તે દુઃખ દૂર કરવા આ ત્રણ અધ્યાયો કહેલા છે. તેમાં સાતમા અધ્યાયમાં પુત્રોના વધથી થયેલ દુઃખ કહેલું છે(શ્લો.૨૦-૨૧). તે સમયે અર્જુનની ઈચ્છા પૂર્ણ કરી(શ્લો.૨૭-૨૮) ભગવાન જ તે દુઃખ દૂર કરે છે. શત્રુ ઉપર વિજય પ્રાપ્ત થતાં(શ્લો.૨૯-૫૬) તેનાથી થયેલ દુઃખ દૂર થાય છે. અર્જુને ભગવાનની સ્તુતિ કરેલી(શ્લો.૨૨-૨૬), તેથી ભગવાને તેની ઈચ્છા પૂર્ણ કરેલી. સર્વ સ્થળે દુઃખ દૂર થવાનું કારણ ભગવાનની સ્તુતિ અને તેમની પ્રસન્નતા છે. તેથી આ ત્રણ અધ્યાયોમાં ભગવાનની સ્તુતિ કરેલી છે. સાતમા અધ્યાયમાં અર્જુને દુઃખના પ્રસંગે સ્તુતિ કરી. આઠમા અધ્યાયમાં અર્જુને દુઃખના પ્રસંગે સ્તુતિ કરી. આઠમા અધ્યાયમાં જ પાંડવોનો નાશ કરવા અશ્વત્થામાએ બીજી વાર બ્રહ્માસ્ત્ર યોજેલ ત્યારે, તેનાથી ઉત્તરાના ગર્ભનું અને પાંડવોનું ભગવાને રક્ષણ કર્યુ, ત્યારે પોતાનું ઈચ્છેલું (રક્ષણ) પ્રાપ્ત થતાં કુન્તીએ સુખના પ્રસંગે સ્તુતિ કરી(૧૭-૪૨). આથી બ્રહ્મસમ્બન્ધી અજ્ઞાન દૂર થયાનું જણાવેલ છે. નવમા અધ્યાયમાં ભીષ્મે પોતાને મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય તે માટે સ્તુતિ કરી(શ્લો.૩૨-૪૨). આથી જીવન સમ્બન્ધી અજ્ઞાન દૂર થયાનું જણાવેલું છે. તેથી જ તે સ્તુતિના અન્તે ભીષ્મને મોક્ષ થયાનું કહેલુ અંગ. આ સ્તુતિ કરનારાઓ ભગવદીય હોવાથી જ તેમનાં દુઃખ તો દૂર થાય. દુઃખ દૂર કરવામાટે સ્તુતિ કરવાનું પ્રયોજન નથી, પરન્તુ (ભક્તિ કરવાનો) અધિકાર પ્રાપ્ત થાય તે માટે સ્તુતિ કરવાની જરૂર હતી. આ સ્તુતિ (સંસારના જુદા પદાર્થોમાંથી) આસક્તિ દૂર કરવાના સાધનરૂપ છે, કારણ કે તે જુદા-જુદા પદાર્થો પ્રાપ્ત કરવા પ્રેરણા કરતા આધિદૈવિકને ભગવાન આ સ્તુતિને લીધે તેમ કરતાં અટકાવે છે૯૩-૯૭

સર્વથી મોટા ભાઈ યુધિષ્ઠિર હતા, છતાં અર્જુને પહેલાં સ્તુતિ કરી. કારણ કે અર્જુન નરનો અંશ હોઈ સર્વમાં મુખ્ય હતો. કુન્તી શ્રીકૃષ્ણની ફોઈ હોવાથી ભગવાનના સમ્બન્ધને લીધે ઉત્તમ હતી. ભીષ્મ સર્વથી શ્રેષ્ઠ (વડીલ) હતા પણ તેમની શ્રેષ્ઠતા લૌકિક જ હતી. આ ત્રણમાં અર્જુન ઉત્તમ હતો, તેનાથી ઉતરતા કુન્તી અને તેમનાથી ઉતરતા ભીષ્મ. ઐચ્છિક સ્તુતિ કરેલી એમ માનવું, પરન્તુ સદા સ્તુતિ કરવી જોઈએ તેથી કરેલી. મુખ્ય પુરુષે અવશ્ય સ્તુતિ કરવી જોઈએ. તેથી સ્તુતિ સદા સફલ થાય છે. ભગવાન સર્વ સ્થલે સામાન્ય રીતે પોતાનાની રક્ષા કરે છે, પરન્તુ સ્તુતિ કરવામાં આવે ત્યારે ઘણા પ્રેમથી રક્ષા કરે છે અને તેવી પ્રેમથી કરેલી રક્ષા ભક્તનો ભજનનો ઉત્સાહ વધારનારી છે. તેમને જોઈને જે પ્રકારે બીજાઓ પણ ભજન કરવા લાગે તેવો તેમનો ભજનમાં ઉત્સાહ થાય છે૯૮-૯૯।।

બ્રહ્માસ્ત્રોથી ભગવાને કરેલું રક્ષણઃ

દ્રૌપદીના પાંચ પુત્રોને ઉંઘતા હતા ત્યારે અશ્વત્થામાએ હણ્યા. દ્રૌપદી ભગવાનની ભક્ત હતી, પુત્રોના

મૃત્યુમાટે રડવું ન જોઈએ, છતાં પણ પુત્રો બ્રાહ્મણ અશ્વત્થામાથી મર્યા અને તે પણ યુદ્ધ કરતાં મરેલ નહિ, તેથી રડવું આવ્યું. કારણ કે બ્રાહ્મણથી મૃત્યુ પ્રાપ્ત કરનાર ખરેખર નરકમાં પડે છે. કર્મનાં ફલ (નરકમાં પડવા)નું ઉલ્લઙ્ઘન તો ભગવાનની ઘણી કૃપા હોય તો જ થાય છે, તેથી ભગવાનની તેઓ ઉપર કૃપા થાય તે માટે દ્રૌપદી રડી(અ.૭।૧૬). અર્જુને તેને દિલાસાનાં વચનો કહ્યાં(શ્લો.૧૬). આ વચનો સત્ય ન હતાં. કારણ કે ''સ્ત્રીઓ પાસે, મશ્કરીમાં, વિવાહમાં ... અસત્ય નિંદ્ય નથી''(ભાગ.પુરા.૮।૧૯।૪૩). શ્રીકૃષ્ણ તો ભક્તની ઈચ્છાને પૂર્ણ કરનારા છે, તેથી બ્રાહ્મણને હણવામાં દોષ છે એમ જાણવા છતાં, અર્જુનને એવી પ્રતિજ્ઞા કરતાં અટકાવતા નથી. આથી એમ સૂચવેલું છે કે ભગવાનના ભક્તોએ પણ શું કરવું યોગ્ય છે તે શાસ્ત્રથી જાણીને જ કરવું જોઈએ. કારણ કે ભગવાન અમુક કાર્યમાં દોષ છે એમ જાણવા છતાં તે કાર્ય કરતાં અટકાવતા નથી. જો ભગવાન ભક્તોને તેમ કરતાં અટકાવે, તો બધાયે ભજન કરવા યોગ્ય ન ગણાય, કારણ કે સંસાર અનર્થરૂપ છે.

શંકાઃઅનર્થ થતો હોય તો ભગવાને અટકાવવો જોઈએ. તે તેમણે કેમ ન અટકાવ્યો? એવી શંકા પણ ન કરવી.

સમાધાનઃકારણ કે અનર્થ થાય ત્યારે પણ તેમાંથી (ભક્તનું) રક્ષણ કરવા ભગવાન શક્તિવાળા છે. અને આવી પ્રતિજ્ઞારૂપ અર્જુનનો અનર્થ તેના ઉપર દ્રૌપદીનો પ્રેમ કરાવનારો છે. વળી અશ્વત્થામા દૈત્યનો અંશ હોવાથી અર્જુને તેવી પ્રતિજ્ઞા કરેલી અને ભગવાને પણ તેને હણવા અર્જુનને કહેલું(અ.૭।૩૫-૩૯). અશ્વત્થામાને હણવામાં વેદનો વિરોધ ન રહે તે માટે ભીમે પણ તેનો વધ કરવામાં આવે તેવો ઉદ્યમ કર્યો(અ.૭।૫૧). કારણ કે પ્રાણવાયુરૂપ ભીમ વેદરૂપ છે. તેને દૈત્યો પ્રતિ કુદરતી દ્વેષ હોય છે. તેથી પ્રમાણ (પ્રાણવાયુ-વેદરૂપ ભીમ) અને પ્રમેય (ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ) બન્નેનો અભિપ્રાય અશ્વત્થામાને હણવાનો થયો છતાં તેમના અભિપ્રાય પ્રમાણે અર્જુને આચરણ ન કર્યુ. અર્જુન તેમજ દ્રૌપદી બન્ને લૌકિક હતાં, તેથી લોક એટલે કુલના વિચારને લીધે અને ''બ્રાહ્મણને હણવો નહિ'' એવા વેદના વાક્યને લીધે અશ્વત્થામાનો વધ ન કર્યો. અશ્વત્થામા દૈત્યનો અંશ હતો અને દ્રૌપદી સંહારશક્તિ હોઈ દૈત્યોને અનુકૂળ હોય, તેથી તેણે તેને છોડી મૂકવા કહ્યું(અ.૭।૪૩-૪૮). ભગવાન તો તે સર્વરૂપ હોવાથી બન્ને પક્ષને સમાન છે, તેથી તેમણે અર્જુનને પોતાની પ્રતિજ્ઞા પાળવા અને ભીમસેનને પોતાનો પ્રિય લાગે તેમ કરવા કહ્યું(અ.૭।૫૩-૫૪). કારણ કે વિપત્તિ આવી પડે તો પણ ભક્તનું રક્ષણ ભગવાન બીજે પ્રકારે પણ કરવાના જ. પ્રમાણે(ભીમે) અને પ્રમેયે(ભગવાને), શ્લો.૩૫-૩૯ માં જાણાવ્યું તે પ્રમાણે, અશ્વત્થામાને અર્જુને ન હણતાં જવા દીધો, તેથી પાંડવોને વિપત્તિ આવી પડી, કારણ કે બીજી વાર વાળી ન શકાય તેવું બ્રહ્માસ્ત્ર યોજી તેણે જગતમાંથી પાડવોનું મૂલ કાઢી નાખવા પ્રયાસ કર્યો.

અર્જુને અશ્વત્થામાનો વધ ન કરતાં તેના માથામાંથી મણિ કાઢી લઈ તેને મૂંડ્યો(અ.૭।૫૫). તેનું માથું મૂંડવાનું જ્ઞાન અર્જુનને તે સમયે થયું કારણ કે તે સમય ભગવાનનો તેનામાં આવેશ થયેલો. ભગવાને અર્જુનમાં આવેશ કરી તે પ્રમાણે કરેલું, તેથી તેણે તેનું માથું લાવી આપવાની પહેલા પ્રતિજ્ઞા કરેલી(શ્લો.૧૬) તેનો વિરોધ રહેતો નથી(શ્લો.૫૭). જો ભગવાને અર્જુનમાં આવેશ કરી તે પ્રમાણે કર્યું ન હોત તો સંહાર શક્તિ-દ્રૌપદી ભીમ વગેરેનો પણ વધ કરત. આવું ઉપાખ્યાન પણ કોઈ કોઈ સ્થલે પ્રસિદ્ધ છે. પછી ક્રોધનો આવેશ જતો રહ્યો ત્યારે પહેલાંની પેઠઅંગબ્રાહ્મણથી મૃત્યું અને યુદ્ધ કરતાં ન થયું તે માટે) દ્રૌપદી અને પાંડવોએ પુત્રોના મૃત્યુમાટે વિલાપ કર્યો. પછી અશ્વત્થામાએ વાળી ન શકાય તેવા બ્રહ્માસ્ત્રને યોજ્યું. અર્જુનને પોતે પહેલું બ્રહ્માસ્ત્ર વાળેલું તેનો ગર્વ ન રહે તે માટે ભગવાને આ પ્રયોગ કરાવેલો૧૦૦-૧૦૪।।

બ્રહ્માસ્ત્ર બે પ્રકારનાં છેઃવાળી ન શકાય તેવાં અને વાળી શકાય તેવાં. પહેલાં વાળી શકાય તેવું બ્રહ્માસ્ત્ર અશ્વત્થામાએ યોજેલું, તેથી ભગવાને તેને વાળવા અર્જુનને કહેલું (અ.૭।૨૮) અને અર્જુને તે વાળેલું (અ.૭।૩૨). તેથી અર્જુનને ગર્વ થયો. તે ગર્વ ન રહે તે માટે વાળી ન શકાય તેવું બ્રહ્માસ્ત્ર યોજવા ભગવાને અશ્વત્થામાને પ્રેરણા કરેલી. પોતાનું મૃત્યુ થાય તેમ હોય તેવા પ્રસંગે પણ વાળી ન શકાય તેવું બ્રહ્માસ્ત્ર યોજવું ન જોઈએ. તેનું સામર્થ્ય

શાસ્ત્રથી અને દેવથી પ્રાપ્ત થયેલું હોય છે, તેથી તેનું તેજ અધિક હોય છે. જ્યારે અશ્વત્થામાને કાંઈ ઉપાય ન રહ્યો અને મણિ જવાથી તે મરેલા જેવો થઈ ગયો, ત્યારે તેણે પિતા પાસેથી ઘણા-ઘણા પૂજનથી પ્રાપ્ત કરેલ આ બ્રહ્માસ્ત્રને યોજ્યું. તેથી ભગવાને તેને સુદર્શનથી પાંડવોનું રક્ષણ કર્યું (અ.૮।૧૨), તેથી અર્જુન સહિત પાંડવોનો ગર્વ જતો રહ્યો૧૦૫-૧૦૭

ભગવાને એ પ્રમાણે પાંડવોના ગર્વનો નાશ કર્યો, છતાં ગર્વના કારણરૂપ તેમના વંશને, પરીક્ષિતનું ઉત્તરાના ગર્ભમાં રક્ષણ કરી, બન્ધ પડવા ન દીધો. કારણ કે #B૧#Aઉત્તરા ભગવાનની પરમ ભક્ત હોઈ, આધિભૌતિક સરસાઈવાળી સર્વથી શ્રેષ્ઠ હતી. તેથી જ તે ભગવાનને શરણ આવેલી(અ.૮।૮). #B૨#Aવળી તે રોહિણીનો અંશ હોવાથી તેણે ભગવાનની સ્તુતિ કરેલી. આ તેની આધ્યાત્મિક સરસાઈ થઈ(અ.૮।૮-૯). વળી #B૩#Aભગવાનના સમ્બન્ધવાળી એટલે ભગવદીય હોવાથી તેણે પહેલેથી જ બ્રહ્માસ્ત્ર જોયું. આ તેની આધિદૈવિક સરસાઈ થઈ. એવી રીતે તે ત્રણ પ્રકારની સરસાઈવાળી હોવાથી, તેનું પ્રિય થાય તે માટે ભગવાને તેના ગર્ભનું બ્રહ્માસ્ત્રથી રક્ષણ કર્યું. તે ભક્ત હતી એમ જણાવવા ભગવાને તેના ગર્ભમાં પધારી ગર્ભનું રક્ષણ કર્યું. તે ભગવાનની ભક્ત હોવા છતાં, અશ્વત્થામાએ બ્રહ્માસ્ત્રનો પ્રયોગ કર્યો ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ તેનાથી દૂર હોવાથી, તે અસ્ત્ર તેના ગર્ભમાં પહેલાં પ્રવેશ કરેલો તેથી ભગવાને પોતાની માયાથી તે ગર્ભને વીંટી લઈ, તેનું બ્રહ્માસ્ત્રથી રક્ષણ કર્યું(અ.૮।૧૩-૧૪). ગર્ભમાં પ્રવેશેલા બ્રહ્માસ્ત્રને તેનું કાર્ય કરતાં અટકાવવાનો તે જ ઉપાય હતો. ભગવાને આ પ્રમાણે પરીક્ષિતનું રક્ષણ કરેલું એવું તેને જ્ઞાન થાય તે માટે ભગવાન(ગર્ભમાં) ઘણો સમય રહેલા૧૦૮-૧૦૯।।

શંકાઃભગવાને પાંડવોનું સુદર્શનથી અને ઉત્તરાના ગર્ભનું પોતાની માયાથી રક્ષણ કર્યાનું કહેલ છે(અ.૮।૧૨-૧૩), પરન્તુ બ્રહ્માસ્ત્ર, જેનો નાશ કદાપિ થતો નથી, નો કોઈમાં લય થયાનું કહેલું નથી. ''વૈષ્ણવ તેજ પ્રાપ્ત કરીને તે શાન્ત થયું'' એમ (અ.૮।૧૪ માં) કહી, માત્ર તેનું ક્રૂરપણું અટકી ગયાનું જણાવેલ છે, પરન્તુ બ્રહ્માસ્ત્રનો પોતાનો લય થયાનું કહેલું નથી. પરીક્ષિતના જન્મ સમયે પણ તેણે પોતાની ગદાથી અસ્ત્રના તેજનો નાશ કરતા ભગવાનનાં જ દર્શન કરેલાં(અ.૧૨।૧૦), તેથી અહીં પણ અ.૮।૧૪ પેઠે તેના તેજનો નાશ કર્યો એટલે તેનેશાંત કર્યું એવો નિર્ણય થાય છે. ત્યારે તે બ્રહ્માસ્ત્રનું શું થયું? એવી શંકા થાય.

સમાધાનઃતો જાણવું કે ભગવાને બ્રહ્માસ્ત્રનો પોતાની અંદર જ લય કરેલો. બ્રહ્માસ્ત્ર ભગવાનથી દુર્બલ હોવાથી અને ભગવાનમાંથી જ ઉત્પન્ન થયેલ હોવાથી, તેનો તેના કારણ ભગવાનમાં જ લય થાય એવો નિશ્ચય થાય છે. બ્રહ્માસ્ત્રનો લય ભગવાનમાં કેવી રીતે થયો તે પ્રકાર શ્રીભાગવતમાં કહેલ નથી. જ્યાં-જ્યાં આવી રીતે હર કોઈ પદાર્થના લયનો પ્રકાર કહેલ ન હોય ત્યાં-ત્યાં તેનો લય તેના કારણમાં જ થયેલ હોવાનું જાણવું એમ આ વૃત્તાન્તથી સૂચવેલું છે૧૦૯।।-૧૧૦

બ્રહ્મસ્વરૂપનું અને જીવસ્વરૂપનું જ્ઞાનઃ

પહેલાં પાંડવોને ગર્વ હતો. પાછું ન વાળી શકાય તેવું બ્રહ્માસ્ત્ર અશ્વત્થામાએ યોજ્યા પછી તે ગર્વ જતો રહ્યો. ગર્વને લીધે પહેલાં ભક્તિ ન હતી. ગર્વ જતો રહેતાં ભગવાનમાં ભક્તિ થઈ. ભક્તિવાળા હોય તે ભજન કરે તેથી ભજન કરવામાટે (ભગવાનના માહાત્મ્ય સમ્બન્ધી) સર્વ સન્દેહોનો નાશ કરે તેવી સ્તુતિ કુન્તીએ કરી(અ.૮।૧૭-૪૨). તેને જ્ઞાન અથવા જ્ઞાન કરાવનાર સાધન ન હતાં, છતાં ભગવાનમાં ભક્તિ થતાં, તેમનાં સ્વરૂપનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ તેને પોતાની કલ્પનાથી આવવા લાગ્યો અને તેથી તે તેવી સ્તુતિ કરી શક્યાં. વળી ભગવાને પાંડવોનું તથા ગર્ભનું રક્ષણ કર્યું તેથી પણ તેમનાં સ્વરૂપનું તેને ભાન થયું. કારણ કે પહેલાં ભગવાને આવી પ્રત્યક્ષ રીતે તેમનું રક્ષણ કરેલું ન હતું તેથી અનન્ત ગુણોથી ભરપૂર ભગવાન તેમના અન્તઃકરણમાં પ્રકાશતા હોવા છતાં, ''તમારા વચ્ચે કાંઈક વ્યવધાન (આડખીલી) છે'' એ નિયમ પ્રમાણે આડખીલી હોવાથી તેમને ભગવાનનું જ્ઞાન ન હતું. હમણાં ભગવાને પ્રત્યક્ષ પ્રકારે રક્ષણ કર્યું તેને લીધે

આડખીલી લગભગ નીકળી ગઈ, એટલે ભગવાનનાં આ કાર્યને લીધે તેમને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના સ્વરૂપનું સારી રીતે જ્ઞાન થયું૧૧૧

પાંડવોને ભગવાનના સ્વરૂપનું જ્ઞાન સારી રીતે થયું, છતાં પણ પાછળથી યુધિષ્ઠિરને મોહ થયો(અ.૮।૪૫-૫૧), કારણ કે મનની કલ્પનાથી અથવા ભગવાનનાં દર્શનથી થયેલું જ્ઞાન મોહને દૂર કરતું નથી. કારણ કે દોષનું શ્રવણ થતાં શબ્દથી મોહ ઉત્પન્ન થાય છે. શાસ્ત્રથી ભ્રમને લીધે ઉત્પન્ન થયેલા જ્ઞાનને લીધે યુધિષ્ઠિરને મોહ થયેલો, તે શાસ્ત્રના પ્રકારે જ દૂર થાય. તેથી જ્યાં સુધી સર્વનો નિર્ણય જણાવી ગુરુ બોધ ન કરે ત્યાં સુધી જીવને મોહ રહે જ, તેથી યુધિષ્ઠિરને થયેલ મોહનું વર્ણન કરેલું છે. તેથી જ્યાં સુધી ભીષ્મ યુધિષ્ઠિરને તેવી રીતે બોધ ન કરે ત્યાં સુધી તેનો મોહ ન જાય. નવમા અધ્યાયમાં ભીષ્મ યુધિષ્ઠિરને બોધ કરે છે(શ્લો.૧૨।૩૮) તેથી આ અધ્યાય જીવના સ્વરૂપનું જ્ઞાન કરાવનારો છે૧૧૨

અહીં ભીષ્મે યુધિષ્ઠિરને એવો બોધ કરેલો કે જીવ ભગવાનનું ભજન કરવાથી જ કૃતાર્થ થાય છે(શ્લો.૨૨-૨૩). તે બોધ પોતાના આચરણથી દઢ કરવા ભીષ્મ ત્યાર પછી ભગવાનની સ્તુતિ કરે છે(શ્લો.૩૨-૪૨) તેથી આ સ્તુતિ સંગતિ રહિત નથી. કારણ કે તેથી ભીષ્મ સાધન અને ફલ પ્રત્યક્ષ દેખાડે છે. સ્તુતિથી સાધન(ભગવાનના ભજન) સમ્બન્ધી સન્દેહ દૂર કરે છે અને તેને મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે(શ્લો.૪૪-૪૫). તેથી તે સાધનથી થતા ફલ સમ્બન્ધી સન્દેહ દૂર કરે છે. એ પ્રમાણે સાતથી નવ સુધીના ત્રણ અધ્યાયોથી યુધિષ્ઠિરના સર્વ સન્દેહ દૂર કરેલા છે. એ રીતે પાંડવોનું દુઃખ દૂર થયાનું કહેલું છે.

દશમાથી બારમા સુધીના ત્રણ અધ્યાયોનો અર્થઃ

દશમાથી બારમા સુધીના ત્રણ અધ્યાયોમાં પાંડવોને સુખ પ્રાપ્ત થયું તેનું વર્ણન કરેલું છે. દશમા અધ્યાયમાં પહેલાં યુધિષ્ઠિરનું શ્રીકૃષ્ણ ઉપરના પ્રેમ સહિત રાજ્ય સમ્બન્ધી સુખ સામાન્ય રીતે કહેલું છે(શ્લો.૨-૬). શ્રીકૃષ્ણનો વિયોગ થાય ત્યારે તેની પરના પ્રેમનું સુખ ઘણું વધી જાય, તેથી ભગવાન હસ્તિનાપુરમાંથી દ્વારકા જવા નીકળવાની કથા આગળ કહેલી છે(શ્લો.૭-૩૨). શ્રીકૃષ્ણના સુખમાં જ યુધિષ્ઠિરનું સુખ હતું એમ જણાવવા યુધિષ્ઠિરના સુખનું વર્ણન કરતાં શ્રીકૃષ્ણની આ કથા કહેલી છે. દશમા અને અગિયારમા એ બે અધ્યાયોમાં ભગવાનને સુખ થયું તે કહેલું છે, કારણ કે શ્રીકૃષ્ણ જે કાર્યમાટે હસ્તિનાપુર પધારેલા તે કાર્ય કરીને સુખી થાય છે. તે ભક્તોનો ઉદ્ધાર કરવા પધારેલા. અને તેમણે ભક્તનો પ્રપઞ્ચમાંથી ઉદ્ધાર કર્યો. સ્વકીય (પોતાના સમ્બન્ધવાળા) ભક્તો અને પરકીય (તેવા સમ્બન્ધ વગરના) ભક્તોનો ઉદ્ધાર ભગવાને કર્યો, તેથી તેનું વર્ણન દશમા અને અગીયારમા એ બે અધ્યાયોથી કરેલું છે. બારમા અધ્યાયમાં પુત્ર (પરીક્ષિત) ની પ્રાપ્તિ થતાં યુધિષ્ઠિરને સુખ થાય છે તેનું ખાસ પ્રકારે વર્ણન કરેલું છે. આ ત્રણ અધ્યાયોમાં પાંડવોના સુખનું નિરૂપણ કર્યું તેથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે પાંડવોનું સર્વ સુખ શ્રીકૃષ્ણને અધીન હતું. આ ત્રણ અધ્યાયોના એ અર્થનું જ્ઞાન દરેક વાક્યનો અર્થ વિચારવાથી થાય તેવી રીતે તેનું નિરૂપણ કરેલું છે ૧૧૩-૧૧૫।।.

તેરમાંથી પન્દરમા સુધીના ત્રણ અધ્યાયોનો અર્થઃ

તેરમાંથી પન્દરમા સુધીના ત્રણ અધ્યાયોમાં પાંડવોને મુક્તિ પ્રાપ્ત થઈ તેનું નિરૂપણ કરેલું છે. તે પૈકી તેરમા અધ્યાયમાં ધૃતરાષ્ટ્રની મુક્તિ કહેલી છે. ધૃતરાષ્ટ્ર ઘરમાંથી નીકળી ગયા એ બીજ છે. જ્યારે ધૃતરાષ્ટ્રને પણ ઘરમાંથી નીકળી જવાથી મુક્તિ પ્રાપ્ત થઈ ત્યારે આપણને પણ તેમ કરવાથી મુક્તિ પ્રાપ્ત થશે, એવો તેનાથી બીજાઓને પણ વિશ્વાસ થાય, તેથી ધૃતરાષ્ટ્રની બીજરૂપ મુક્તિ આ તેરમા અધ્યાયનો અર્થ છે. પાંડવોની મુક્તિનું આ બીજ છે એમ જણાવવા જ નારદ યુધિષ્ઠિરને ધૃતરાષ્ટ્રનું ચરિત્ર કહે છે(શ્લો.૫૦-૫૭). યુધિષ્ઠિરને ઘર તજી નીકળી જવાનું કારણ વૈરાગ્ય, એ આ બીજમુક્તિનું પરિણામ છે. આ ચૌદમા અધ્યાયનો અર્થ છે. પન્દરમા અધ્યાયમાં પાંડવોને મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે તેમાં મુક્તિરૂપ ફલનું નિરૂપણ કરેલું છે.

વડવાઓની મુક્તિ થઈ ન હોય તો પોતાની મુક્તિ થવામાં તે અન્તરાયરૂપ થાય છે એમ ઉપર કહેલું છે, તેથી પરીક્ષિતની મુક્તિમાં આવો અન્તરાય રહ્યો ન હતો એમ જણાવવા અહીં પાંડવોની મુક્તિ થયાનું કહેલ છે. વળી વડીલો ઘર તજી વનમાં જઈ મુક્તિ મેળવે, તેવી તેમની મુક્તિ પોતાને પણ ત્યાગ કરવાના સાધનરૂપ થાય છે. પાંડવોએ ત્યાગ કર્યો, તેમનું દષ્ટાન્ત લઈ પરીક્ષિત પણ ત્યાગ કરે અને ત્યાગ કરે ત્યારે શ્રીકૃષ્ણમાં લય એટલે મુક્તિ થાય એમ સર્વના સમ્બન્ધમાં સ્પષ્ટ કહેલું છે. તેથી દષ્ટાન્તના પ્રકારથી પણ પાંડવોની મુક્તિ પરીક્ષિતની મુક્તિ થવામાં ઉપયોગી છે. તેથી અહીં તેઓની મુક્તિનું નિરૂપણ કરેલું છે. અહીં પન્દરમા અધ્યાયમાં અર્જુને શ્રીકૃષ્ણના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરેલું છે(શ્લો.૭-૨૧). પાંડવો બધા શ્રીકૃષ્ણમાં ચિત્તવાળા હતા એમ દર્શાવવા તે કરેલ, એવી તેની સંગતિ તત્ત્વાર્થદીપ નિબન્ધ રચ્યા પહેલાં શ્રીમદ્દાચાર્યચરણે જે સૂક્ષ્મ ટીકા કરેલી તેમાં દર્શાવેલી(જુઓ શ્રીસુબોધિની અ.૧૫।૭ ના આભાસમાંની કારિકાઓ). આ અધ્યાયનો અર્થ તો પાંડવોની મુક્તિ જ છે. તેથી શ્રીકૃષ્ણના સ્વરૂપનું નિરૂપણ અર્જુને કરેલ તેનો શો ઉપયોગ છે તે અહીં નિબન્ધમાં તેઓશ્રીએ દર્શાવેલ નથી. પરીક્ષિતની મુક્તિ થવામાં અન્તરાય નથી એમ જણાવવા સાતમાથી પન્દરમા સુધીના નવ ગુણરૂપ અધ્યાયોનો અર્થ જણાવ્યો અને બીજ વગેરેની શુદ્ધિદ્વારા તે પરીક્ષિતની મુક્તિ થવામાં ઉપયોગી છે એવો તેમનો ઉપયોગ પણ કહ્યો ૧૧૫-૧૧૭।।

સોળમાથી ઓગણીસ સુધીના ચાર અધ્યાયોનો અર્થઃ

ફલ મુક્તિ પ્રાપ્ત કરાવે તેવું સાધન પરીક્ષિતે કરેલું એમ સોળમાંથી ઓગણીસમા સુધીના ચાર અધ્યાયો પરીક્ષિતનો અધિકાર દર્શાવનારા છે. રાજ્ય અને તેનો ત્યાગ એવા બે આ અધ્યાયોના વિભાગ છે. સોળમા અને સત્તરમા અધ્યાયમાં તેના રાજ્યનું અને અઢારમા તથા ઓગણીસમા અધ્યાયમાં તેના ત્યાગનું નિરૂપણ કરેલું છે. લૌકિક અને અલૌકિક એવા બે પ્રકારનું તેનું સામર્થ્ય અનુક્રમે દર્શાવવા રાજ્યનું બે અધ્યાયોથી નિરૂપણ કરેલું છે. સોળમા અધ્યાયમાં સર્વભૂમિના જયરૂપ લૌકિક સામર્થ્યનું અને સત્તરમા અધ્યાયમાં કાલ(કલિ) ઉપરના વિજયરૂપ અલૌકિક સામર્થ્યનું નિરૂપણ કરેલું છે. સોળમા અધ્યાયમાં ધરણી અને ધર્મ નો સંવાદ (શ્લો.૧૮-૩૫) કહ્યો, તે સત્તરમા અધ્યાયમાં કલિ ઉપરનો વિજય કહેલ છે તેના અંગરૂપ છે. કારણ કે ધરણી અને ધર્મ બંનેને કલિથી ભય પામેલા કહેલા છે અને તેમને ભય પમાડનાર કલિને રાજા સત્તરમા અધ્યાયમાં વશ કરે છે.

અથવા પરીક્ષિતે સર્વત્ર આધિભૌતિક અને આધ્યાત્મિક ધર્મનું સ્થાપન કર્યું એમ ધરણી અને ધર્મ ના સંવાદથી જણાવેલું છે. અને સત્તરમા અધ્યાયમાં આધિદૈવિક ધર્મના વિરોધી કલિનો નિગ્રહ કરી તે ધર્મનો ભય પણ દૂર કર્યો એવી રાજાની સરસાઈ જણાવેલી છે૧૧૮-૧૨૦

આ પ્રકરણ બીજા પ્રકારે પણ શ્રીભાગવતનું મહાત્મ્ય દર્શાવે છે. ધરણી અને ધર્મ નો આ પ્રકરણમાં પ્રસંગ છે. ધરણી ઉપર રહેનારાઓ ધર્મથી જ કૃતાર્થ થાય. તેવાને પણ કલિએ નિરાશ કર્યા. ભગવાન ભૂતલ ઉપરથી પધારી ગયા પછી જેણે કલિને પણ વશ કરી તે ધરણી ઉપર રહેનારાઓનું રક્ષણ કર્યું તે પરીક્ષિત ઉત્તમ પુરુષ જ હતો એવો સોળમા તથા સત્તરમા અધ્યાયનો અર્થ થયો. આથી એમ સૂચવેલું છે કે ભૂમિ ઉપરનાં તીર્થો, દેવો અને ચાલુ સમય(કલિકાલ)માં કરવામાં આવતો ધર્મ નમાલા છે. કાલ ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરનારાઓ અને મૃત્યુ ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરનારાઓ પણ ભગવાનથી એટલે ભગવાનની કથાથી અથવા શ્રીભાગવતથી જ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે, બીજું કોઈ તેઓને પણ મોક્ષ આપવા સમર્થ નથી તો પછી બીજાને તો શ્રીભાગવત વિના મોક્ષ ન મળે એમાં કહેવું જ શું? ૧૨૧-૧૨૧।।

શંકાઃપાંડવો ઉપર ભગવાનની કૃપા દષ્ટિ હોવા છતાં તેઓએ કલિને તાબે કરેલો નહિ. તેથી કલિને વશ કરનાર પરીક્ષિત પોતે જ ઉત્તમ પુરુષ હોવો જોઈએ, તેથી શ્રીભાગવતની પ્રતિષ્ઠા થાય તે માટે જ શુકે ઉત્તમ પુરુષને ભાગવતનું શ્રવણ કરાવેલું છે એવી શંકા ન કરવી.

સમાધાનઃકારણ કે પાંડવો ભગવાન ઉપર પ્રેમવાળા હોવાથી, ભગવાન પધારી જતાં તેઓ શક્તિવાળા હોવા છતાં ચાલ્યાજ ગયા. તેથી પરીક્ષિતનું જે સામાર્થ્ય હતું તે તેનું પોતાનું ન હતું પરંતુ પાંડવો પાસેથી તેને મળેલું હતું.

શંકાઃશ્રીભાગવત જો મોક્ષ આપવાની ઘણી શક્તિવાળું હોય તો તેનું ગમે તેને શ્રવણ કરતાં મોક્ષ આપે, પરીક્ષિતનું જ શું પ્રયોજન?

સમાધાનઃજેઓ કલિના દોષથી ઘેરાઈ ગયેલા છે તેઓને ભગવાનનું ગુણગાન કરવામાં શ્રદ્ધા હોતી નથી. પરીક્ષિતને શ્રીભાગવતમાં શ્રદ્ધા હતી એમ જણાવવા જ તેના અધિકારનું નિરૂપણ કરેલું છે. પરન્તુ શ્રવણ કરનારને અધિકાર હોવાની ભાગવતને જરૂર નથી. જો શ્રીભાગવતને તેનું શ્રવણ કરનારને મોક્ષ આપવામાટે તેનામાં શ્રવણ કરવાનો અધિકાર હોવાની જરૂર હોય તો ''દેહ વગેરે જડ પદાર્થોના ગુણોમાં પ્રવૃત્તિ કરનારનો ઉદ્ધાર થાય તે માટે ભગવાનના ગુણો કહો'' એમ ૧।૫।૧૬ માં કહેલું છે તેનો વિરોધ થાય. તેથી જેને શ્રીભાગવતમાં ઘણી શ્રદ્ધા હોય તે જ તેનું શ્રવણ કરવાનો અધિકારી છે. કલિને પરીક્ષિતે ભય પમાડેલો હોવાથી ભગવાનના ભક્તોને નડતો નથી૧૧૨-૧૨૨।।

કલિઃ

શંકાઃપરીક્ષિતને પણ કલિએ દુર્બુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરી. તેની પાસે ઋષિના ગળામાં મરેલો સર્પ નખાવ્યો અને તેથી તેનું સર્પદંશથી મૃત્યુ કરાવ્યું. તો પછી બીજાઓની મુક્તિ શ્રીભાગવતનાં શ્રવણથી પણ તે કેમ થવા દે?

સમાધાનઃએવી શંકા પણ ન રાખવી. કારણ કે પરીક્ષિતને એ દુર્બુદ્ધિ કલિએ ઉત્પન્ન કરી ન હતી, પરન્તુ ભગવાને જ ઉત્પન્ન કરેલી એવો નિર્ણય થાય છે. પરીક્ષિતે કલિને રહેવાનાં સ્થાન આપ્યાં(૧૭।૩૭।૩૯) તેથી બ્રાહ્મણનું અપમાન કરવાની તેની બુદ્ધિ થઈ. દુષ્ટ કલિને સ્થાન આપ્યું તેથી ઋષિના ગળામાં મરેલો સર્પ નાખવારૂપ તામસ કર્મ કરવાની તેની બુદ્ધિ થઈ. તેથી તેવી બુદ્ધિ અધર્મને લીધે જ થયેલી. જ્ઞાનરૂપ અગ્નિથી બળેલા તેના દેહનો લૌકિક દાહ થાય તે યોગ્ય નહિ તેથી ભગવાને બ્રાહ્મણના શાપના બહાનાથી તક્ષકના વિષરૂપ અગ્નિને તેને બાળવા પ્રેરણા કરી અને તે રાજર્ષિનો દેહ સ્વર્ગલોકના દેખતાં તક્ષકના વિષરૂપ અગ્નિથી તરત જ બળી ગયો(૧૨।૬।૧૩).

શંકાઃકલિ કાલરૂપ હોઈ આકૃતિરહિત અને સદા રહેનારો છે. તેને વશ શી રીતે કરાય અને રહેવાનું સ્થાન પણ કેવી રીતે અપાય? એવો પ્રશ્ન ઉદ્ભવે

સમાધાનઃકલિ કલિયુગના અભિમાનવાળો દેવ છે. પરીક્ષિતના સમયમાં તે કાલના ધર્મોની પ્રવૃત્તિ ન થવી, એટલે કલિનો અધિકાર પરીક્ષિતના સમયમાં ન રહે એ જ કલિને વશ કરવાનું થયું અને તેનાં સ્વરૂપનું પરીક્ષિતે રક્ષણ કર્યું (તેને હણ્યો નહિ) તે જ તેને રહેવાનું સ્થાન આપ્યું૧૨૩-૧૨૫

અધર્મરૂપ કલિને સ્થાન આપ્યું અને તેથી તેનાથી ઋષિનું અપમાન થયું. તેવા કાર્યથી પણ પરીક્ષિતને મોક્ષ થયો, કારણ કે કલિ અત્યન્ત દુષ્ટ નથી. યજ્ઞ વગેરે ધર્મ કરવામાં દેશ, કાલ, દ્રવ્ય, કર્તા, મન્ત્ર અને કર્મ એ છયે શુદ્ધ હોવા જોઈએ, પણ તેઓની શુદ્ધિ દેશ અને કાલ પ્રમાણે કરવાની હોય છે. કલિમાં એ શુદ્ધ હોવાની જરૂર નથી. મરણ સમયે જેમ રોગ થાય છે તેમ જો કલિમાં ભગવાનનું સ્મરણ થાય તો મનુષ્ય ઉપર જણાવેલાં છયે સાધનો વિના પોતાની મેળે જ શુદ્ધ થાય છે. તેથી ધર્મ પ્રાપ્ત કરવામાં કોઈ સહાય કરનાર ન હોવા છતાં, કલિ શૂરો હોવાથી, તેના સ્વરૂપનું રક્ષણ પરીક્ષિતે કરવાથી ધર્મની વૃદ્ધિ થઈ. તેથી પરીક્ષિતના તામસ કર્મથી પણ તેને મોક્ષની પ્રાપ્તિ થઈ.

શંકાઃએમ હોય તો એવા ઉત્તમ કલિનું રક્ષણ સાત્ત્વિક કર્મ જ ગણાય. તેવા કર્મથી ઋષિનું અપમાન કરવાની પરીક્ષિતની બુદ્ધિ કેમ થઈ અને સર્પથી તેનું મૃત્યુ કેમ થયું? એવો પ્રશ્ન થાય.

સમાધાનઃકલિમાં ધર્મ થતો ન હોવાથી રાજાની તેવી બુદ્ધિ અને તે પ્રકારે મૃત્યુ થયાં. જો કલિમાં ધર્મ થતો હોય તો ધર્મ પ્રાપ્ત કરાવવામાં કોઈની સહાય વિના પણ કલિ શૂરો હોવાથી તેનું રક્ષણ સાત્ત્વિક કર્મ ગણાય; પરન્તુ તે કાલમાં ધર્મ થઈ શકતો ન હોવાથી, કલિના રક્ષણથી રાજાને એવું ફળ મળ્યું. વળી કલિ તામસ છે. ચાર યુગોમાં કૃતયુગ સાત્ત્વિક છે, ત્રેતા રાજસ અને સાત્ત્વિક છે, દ્વાપર રાજસ અને તામસ છે, અને કલિ પૂરો તામસ છે. તામસનું રક્ષણ પણ તામસ કાર્ય હોવાથી રાજાને તેવું ફળ મળ્યું. વળી કલિમાં કરેલા ધર્મથી ચિત્તની શુદ્ધિ થતી નથી પરન્તુ માત્ર સ્વર્ગ વગેરે ફલ મળે છે. તેવા ધર્મથી અનુમોદન ન થઈ શકે તેવું જ ફળ મળે છે, આદર કરી શકાય તેવું ફળ મળતું નથી. જેમ કચરાવાળા જલના પૂરથી ધોવામાં આવેલ કોઈ પદાર્થ શુદ્ધ થતો નથી તેમ કલિમાં કરેલા ધર્મથી ચિત્તની શુદ્ધિ થતી નથી. પાપ કરેલ ન હોય છતાં કલિમાં કરેલ ધર્મથી ચિત્તની શુદ્ધિ થતી નથી કારણ કે મલિન લોકમાં મલિનતા જ હોય, પ્રિય લાગે તેવું કંઈ ન હોય. આ મલિનતા દુર્ભાગ્ય છે. તે નરકમાં નાખતી નથી પરન્તુ પાપને લીધે આ લોકમાં જ દુઃખ પ્રાપ્ત કરાવે છે. તે દુઃખ તામસ છે. તીવ્ર વેદનારૂપ નથી, પરન્તુ મૂઢ (બીજાને ન જણાય તેમ આકુલતા કરાવનારું) હોવાથી સહન કરવું પડે છે. વળી તે અલૌકિક એટલે જેથી લોકમાં નિન્દા વગેરે ન થાય તેવું હોય છે. એ પ્રકારે કલિમાં સારા ગુણ હોવાનું કહ્યું. કલિનો ઉત્તમ ગુણ તો એ છે કે તેમાં ''શ્રીકૃષ્ણનું કીર્તન કરવાથી જ મનુષ્ય બન્ધનથી મુક્ત થઈ ભગવાનને પ્રાપ્ત કરે છે''(૧૨।૩।૫૧). પરન્તુ શ્રીભાગવતશાસ્ત્રની પ્રવૃત્તિ થાય તો શ્રીકૃષ્ણનાં કીર્તન વગેરે થાય. તેવી પ્રવૃત્તિ થાય નહિ ત્યાં સુધી કીર્તન વગેરેમાં આદર હોતો નથી. અને કીર્તનનો આદર ન હોય તો એ પ્રમાણે ભગવાનની પ્રાપ્તિ થતી નથી. તેથી અહીં પહેલા સ્કન્ધમાં ભાગવતની પ્રવૃત્તિ થયા પહેલાંનો વૃત્તાન્ત હોવાથી કલિનો ઉત્તમ ગુણ કહેલો નથી. આગળ બારમા સ્કન્ધમાં તેની કથા કહેવાની છે ત્યાં તેના તે ઉત્તમ ગુણ કહેશે. આ જ કલિનો ઉત્તમ ગુણ છે એવો સિદ્ધાન્તનો સાર જાણવો૧૨૬-૧૨૯

શંકાઃમહાભારતમાં પરીક્ષિત ઉત્તમ હોવાનું કહેલું નથી. તેવા માટે થયેલી ભાગવતની પ્રવૃત્તિ ઉત્તમ કેમ ગણાય? એવો પ્રશ્ન થાય.

સમાધાનઃતો જાણવું કે મહાભારતમાં અને ભાગવતમાં જુદા-જુદા કલ્પની કથા કહેલી હોવાથી શ્રીભાગવતની કથા મહાભારતની કથાથી વિરુદ્ધ નથી૧૨૯।।

શ્રીભાગવતના શ્રવણમાટે ઋષિઓનું આગમનઃ

ઋષિઓ સર્વજ્ઞ હતા, તેથી તેઓ જાણતા હતા કે ક્યાં અને ક્યારે શ્રીભાગવતનું શ્રવણ શુક પરીક્ષિતને કરાવશે. તેથી તેઓ યોગ્ય સમયે જ્યાં કથા થવાની હતી ત્યાં પોતાની મેળે આવ્યા, રાજાની દયાથી આવ્યા ન હતા. વ્યાસ અને નારદ મધ્યમ અધિકારવાળા હોવા છતાં શ્રીભાગવતની ઉત્પત્તિના કારણરૂપ હોવાથી આવ્યા નહિ હોય એમ લાગે, પરન્તુ શ્રીભાગવતની પ્રવૃત્તિ થતી જોવાની ઈચ્છાથી તે બે પણ આવ્યા(અ.૧૯।૧૦). તેમને વૈરાગ્ય નહિ હોવાથી તેઓ મધ્યમ અધિકારવાળા હતા અને તેથી તે પ્રવૃત્તિ જોવાની તેમની ઈચ્છા થઈ. પરશુરામ તો ભગવાનની ક્રિયાશક્તિના અવતાર હોવાથી ક્રિયાશક્તિ અને જ્ઞાનશક્તિ બન્ને શક્તિવાળા શ્રીકૃષ્ણનું નિરૂપણ કરનાર શ્રીભાગવતનું શ્રવણ કરવા આવે તે યોગ્ય જ છે(અ.૧૯।૯)૧૩૦-૧૩૧

શુક શંકરનો અવતારઃ

શંકાઃસર્વ કરતાં ભગવાન ઉત્તમ છે, તેથી અમુક પુરુષમાં અલૌકિક ધર્મો વધારે અથવા ઓછા છે એવો વિચાર શા માટે કરવો? ભગવાન સર્વથી ઉત્તમ હોવાથી ભગવાનના અંશો અવતરેલા હોય તે બધા શુકથી ઉત્તમ જ છે. તેથી શુક

વક્તા થાય અને વ્યાસ કેમ ન થાય?

સમાધાનઃએવી શંકા થાય તો જાણવું કે શુક એ શિવ છે. તે પણ ભગવાનના ગુણાવતાર હોવાથી ઉત્તમ છે. વળી તે બ્રહ્મવિદ્(બ્રહ્મના જ્ઞાનવાળા) હોવાથી તેમનામાં લૌકિક સરસાઈ પણ છે. વળી તેમના વક્તા થવાનું બીજું એ પણ પ્રયોજન છે કે ઈશ્વર પાસેથી પ્રાપ્ત કરેલું જ્ઞાન સારી રીતે ટકે છે, બીજું (ઈશ્વર ન હોય તેમની પાસેથી પ્રાપ્ત કરેલું) જ્ઞાન માયા વગેરેથી જતું રહે છે. આથી એમ સૂચવેલું છે કે ''સૂર્ય પાસેથી આરોગ્યની ઈચ્છા કરવી...'' એ શ્લોકમાં જણાવેલ ચારે પદાર્થોની આ જ મુખ્ય વ્યવસ્થા છે.

શિવે શુક તરીકે શ્રીભાગવતની પ્રવૃત્તિ કરાવવા જ અવતાર લીધો છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે સર્વને મુક્તિ આપવા અવતાર લીધેલો. તે જ્યારે ભૂતલ ઉપરથી પધારી ગયા ત્યારે પોતાના સ્થાને શિવને મૂકતા ગયા. તેથી શ્રીભાગવતની પ્રવૃત્તિ કરાવવા જ શિવનો શુક તરીકે અવતાર થયો છે. કાશીમાં રહીને શિવ જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરે છે જ, છતાં પોતે 'વૃષધ્વજ' થવા શુક તરીકે અવતાર લીધો છે. 'વૃષ' એટલે ધર્મ. ધર્મ છે ધજા જેમની તે 'વૃષધ્વજ'. તેથી ધર્મના પ્રકારે સર્વને મુક્તિ પ્રાપ્ત કરાવવા આ અવતાર તેમણે લીધેલ છે. કૂર્મપુરાણમાં ''શુક શિવનો અવતાર છે'' એવું વાક્ય પણ છે, છતાં લક્ષણોથી પણ શુક મહાપુરુષ હોવાનું જણાય છે. તે બત્રીસ લક્ષણવાળા અને ભક્તોના કલ્પવૃક્ષ છે. આવા શુક જ્યારે રાજાએ મરણ સુધીના ઉપવાસ આદર્યા ત્યારે તેની પાસે ગઙ્ગાના તીરે પધાર્યા. તે સમયે રાજાએ તેમને બે પ્રશ્ન પૂછ્યા. ૧.મનુષ્યે સદા શું કરવું જોઈએ અને ૨.મરણ સમયે મનુષ્યે શું કરવું જોઈએ? (અ.૧૯।૩૭)૧૩૨-૧૩૩